

DOI 10.4467/25439561KSR.20.010.13299

GRZEGORZ MAZUR

 <https://orcid.org/0000-0003-0645-4997>

Uniwersytet Jagielloński

Kraków

TRAKTATY BRZESKIE PAŃSTW CENTRALNYCH Z ROSJĄ I UKRAINĄ JAKO PRELUDIUM DO TRAKTATU WERSALSKIEGO

THE BREST-LITOVSK TREATIES OF THE CENTRAL POWERS WITH RUSSIA AND UKRAINE AS A PRELUDE TO THE TREATY OF VERSAILLES

Streszczenie

Autor w swoim artykule omawia przyczyny zawarcia przez państwa centralne w lutym i marcu 1918 rok traktatów pokojowych z Ukrainą i Rosją. Zwraca uwagę na cele wojenne państw centralnych, a zwłaszcza Niemiec oraz Austro-Węgier, zaś w latach 1917-1918 ich sytuację oraz sytuację Rosji. Charakteryzuje przyczyny, które doprowadziły poszczególne państwa do stołu rokowań w Brześciu, a także przedstawia cele, jakie państwa te usiłowały osiągnąć w wyniku rozmów pokojowych. Obszerną część artykułu stanowi opis rozmów z rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej, charakterystyka zawartego z Ukrainą 9 lutego 1918 roku układu pokojowego i jego znaczenie. Miał on ogromne następstwa, bowiem w jego wyniku doszło do zerwania koncepcji tzw. rozwiązania austro-polskiego i zdecydowanego obrócenia się Polaków przeciwko monarchii habsburskiej i Ukraińcom. Z drugiej strony Austro-Węgrom nie udało się uzyskać z tej strony zaopatrzenia, zboża i surowców; układ przewidywał, iż Ukraina dostarczy milion ton zboża i szereg innych surowców. Nie mogła się z tego wywiązać, bo ich nie posiadała. Niemniej jednak był to pierwszy traktat międzynarodowy, którego sygnatariuszem była Ukraina i stąd jego ogromne znaczenie, stanowił bowiem międzynarodowe uznanie tego państwa. W miesiąc później, 3 marca 1918 roku, został podpisany układ pokojowy z Rosją radziecką, potwierdzający klęskę Rosji w I wojnie światowej. Rząd radziecki podpisywał traktat pokojowy ze świadomością, że przy pierwszej nadarzającej się okazji zerwie go i uczynił to zaraz po kapitulacji Niemiec 11 listopada 1918 roku. W artykule przedstawiono treść tego układu oraz kolejnych umów radziecko-niemieckich

z 1918 roku, jak również ich konsekwencje, w tym szczegóły układów z Turcją, w wyniku których z jednej strony Turcja usiłowała stać się przysłowiowym „mocarstwem regionalnym” na Kaukazie, a z drugiej weszły do Gruzji wojska niemieckie.

W listopadzie 1918 roku, wobec kapitulacji państw centralnych, oba te układy przestały obowiązywać. Niemniej jednak odegrały istotną rolę w kształtowaniu oblicza Europy Środkowo-Wschodniej po I wojnie światowej.

Abstract

In his article, the author discusses the reasons for the conclusion of peace treaties by the Central Powers with the Ukraine and Russia in February and March 1918. The article analyses the war goals of the Central Powers, especially Germany, and Austria-Hungary. It also depicts the situation of Russia and the Central Powers in the years 1917-1918. Furthermore, it describes the reasons that led individual countries to the Brest negotiating table, and presents the goals that these countries tried to achieve as the result of peace talks. An extensive part of the article constitutes a description of talks with the government of the Ukrainian People's Republic, a description of the peace agreement concluded with the Ukraine on February 9, 1918 and its significance. It led to far-reaching consequences as it resulted in breaking the concept of the so-called the Austro-Polish solution and in the decisive turn of Poles against the Habsburg monarchy and the Ukrainians. On the other hand, Austria-Hungary failed to obtain supplies, grain and raw materials granted by this agreement. The Ukraine was to supply 1 million tons of grain and a number of other resources. It was not viable as the country did not possess them. Nevertheless, it was the first international treaty to which the Ukraine was a signatory, and hence its great importance. It constituted international recognition of the Ukraine. A month later, on March 3, 1918, a peace treaty was signed with Soviet Russia. That was a confirmation of Russia's defeat in World War I. The country was unable to continue the war and had to sign it. The Soviet government signed a peace treaty knowing that they would break it at the first opportunity and did so immediately after the surrender of Germany on November 11, 1918. The author of the article presented the content of this treaty, the subsequent Soviet-German agreements of 1918 and their consequences - including details of the agreements with Turkey, as a result of which, on the one hand, Turkey tried to become the proverbial "regional power" in the Caucasus, and on the other, German troops entered Georgia.

Słowa kluczowe: traktat wersalski, państwa centralne, Rosja, Ukraina

Keywords: The Treaty of Versailles, Central Powers, Russia, Ukraine

Tocząca się od 1914 roku wojna, słusznie nazywana Wielką Wojną, zaczynała już po paru latach jej trwania wyczerpywać zaangażowanych przeciwników. Niemcy w swoich planach strategicznych przewidywali pokonanie najpierw jednego z wrogów, potem drugiego. Janusz Pajewski w swej znakomitej książce o niej napisał:

„Wybuch rewolucji w Rosji powitano w Berlinie z wyraźnym ukontentowaniem. Od pierwszych niemal dni wojny rząd berliński zabiegał o zawarcie z rządem carskim pokoju odrębnego; zabiegi te prowadzono rozmaitymi tajnymi drogami, rozmaitymi sekretnymi kanałami, z większym lub mniejszym nasileniem, wciąż nie tracąc nadziei na dobry wynik. A jednocześnie zamyślano o podminowaniu rządów carskich, o rewolucjonizowaniu Rosji. Rzecz prosta nie była to chęć wprowadzenia tam ustroju socjalistycznego czy komunistycznego. Chciano po prostu w Cesarstwie Rosyjskim wywołać niepokoje, zamieszki, czy to wyzyskując tendencje niepodległościowe lub odśrodkowe licznych narodów bądź ludów Rosji, czy też podsycając ruchy społeczne”¹.

Dlatego też Niemcy nie zawahali się ułatwić przejazdu przez swój kraj grupie rewolucyjnych działaczy z Włodzimierzem I. Leninem na czele. W 1917 roku ci ostatni przejechali ze Szwajcarii przez Niemcy i Szwecję do Finlandii. Posiadali list żelazny wydany przez władze niemieckie, gwarantujący bezpieczny przejazd tranzytowy z Zurychu do Sassnitz w opieczętowanym wagonie kolejowym. Już w kwietniu 1917 roku Lenin zaraz po przyjeździe do Piotrogradu na zebraniu działaczy bolszewickich wygłosił referat znany jako „Tezy kwietniowe”, w którym stwierdził, że w Rosji dokonała się rewolucja burżuazyjno-demokratyczna i należy dążyć do przekształcenia jej w socjalistyczną².

Wybuch rewolucji w Rosji i obalenie caratu zostały przyjęte przez kierownicze kręgi wojskowe i polityczne Niemiec z wielkim zadowoleniem. W Rosji jednak Rząd Tymczasowy nie był w stanie pozytywnie zareagować na niemieckie sygnały dotyczące zawarcia pokoju. W dniu 30 czerwca 1917 roku ruszyła kolejna ofensywa wojsk rosyjskich, od nazwiska ministra wojny nazwana ofensywą Aleksandra Kiereńskiego, ale załamała się już 11 lipca. Kontratak niemiecki z kolei spowodował falę wiadomości o poniesionych stratach (ponad 130 tysięcy zabitych i rannych) oraz falę protestów w stolicy, pogarszającą się sytuację gospodarczą, braki w zaopatrzeniu, drożyznę i spekulację. W lipcu doszło do przesilenia rządowego i na miejsce ks. Georgija Lwowa na czele rządu stanął Aleksander Kiereński. Sytuacja pogarszała się z miesiąca na miesiąc, zaś bolszewicy konsekwentnie przygotowywali się do przeprowadzenia przewrotu i objęcia władzy. Niedługo potem, bo 7 listopada 1917 roku, zdobyli władzę obalając rząd Kiereńskiego, a w nocy z 7 na 8 listopada II Wszechrosyjski Zjazd Rad uchwalił „Dekret o pokoju”. Proponował w nim „[...]

¹ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Warszawa 1991, PWN, s. 637.

² L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, Ossolineum, ss. 379-380; Ю. Фельштинский, *Крушение мировой революции. Очерк первый: Брестский мир. Октябрь 1917 – ноябрь 1918*, London 1991, Overseas Publications Interchange Ltd., ss. 36-37. Literatura przedmiotu, jeśli chodzi o traktaty brzeskie, jest ogromna i nie sposób wymienić wszystkich ważniejszych pozycji. Wykorzystane przy pisaniu tego tekstu wymienione są w bibliografii, aczkolwiek na pewno nie jest to całość literatury i źródeł dotyczących tego tematu. Jeśli nie jest zaznaczone inaczej, daty podawane są tylko według nowego stylu.

wszystkim wojującym narodom i ich rządów rozpocząć niezwłoczne pertraktacje o sprawiedliwym pokoju demokratycznym bez aneksji i kontrybucji [...]”³. W dniu 26 listopada komisarz ludowy do spraw wojskowych i morskich (minister wojny) oraz głównodowodzący wojsk rosyjskich, Nikołaj Krylenko, zwrócił się do Niemców z propozycją rozpoczęcia rozmów pokojowych, a 29 listopada kanclerz Georg von Hertling uznał rosyjskie propozycje za wystarczające do podjęcia rozmów pokojowych⁴.

Ówczesną sytuację Rosji i państw centralnych wybitny badacz dziejów Rosji Richard Pipes scharakteryzował następująco:

„W pojedynku między bolszewikami a mocarstwami centralnymi te – jak się wydaje – pod wszystkimi względami miały przewagę: trwałe rządy i miliony zdyscyplinowanych żołnierzy, w przeciwieństwie do reżimu amatorów i uzurpatorów, których mało kto uznawał i którzy dysponowali obszarpaną armią w stanie rozkładu. W rzeczywistości jednak przewaga sił nie była wcale aż tak jednostronna. Do końca 1917 roku sytuacja gospodarcza mocarstw centralnych stała się rozpaczliwa i było mało prawdopodobne, żeby były w stanie dalej prowadzić wojnę. Szczególnie zagrożone były Austro-Węgry: w czasie rokowań brzeskich minister spraw zagranicznych, Ottokar hr. Czernin, oznajmił Niemcom, że jego kraj przypuszczalnie dotrwa najwyżej do następnych zniw. Niemcy były w niewiele lepszej sytuacji: niektórzy politycy niemieccy obawiali się, że w połowie kwietnia 1918 roku w kraju zabraknie zboża”⁵.

Rokowania rozejmowe w Brześciu, gdzie mieściła się kwatera niemieckiego Naczelnego Dowództwa Frontu Wschodniego, rozpoczęły się 3 grudnia 1917 roku, a 5 grudnia rozejm został podpisany. W skład delegacji rosyjskiej, której zadaniem było zawarcie rozejmu, wchodził między innymi: Adolf A. Joffe (przewodniczący), Gieorgij M. Ciczeryn (przewodniczący od 24 II 1918 roku), Michaił Pokrowski – wybitny historyk rosyjski, Lew B. Kamieniew, Lew Karachan, G.J. Sokolnikow – reprezentujący bolszewików, oraz Anastazja A. Bicenکو i Siergiej D. Masłowski-Mstisławski – reprezentujący lewicowych eserowców. Jako przedstawiciele wszystkich warstw „pracujących Rosji” w skład delegacji rosyjskiej weszli: robotnik N.A. Obuchow, chłop R.N. Staszko, marynarz F.W. Olicz i żołnierz N.K. Bielakow, którzy jednak nie brali udziału w rozmowach. Jako eksperci wchodziła w skład delegacji grupa wyższych oficerów dawnej carskiej armii, którzy opowiedzieli się po stronie władzy radzieckiej: gen. mjr Aleksandr A. Samojoł, gen. mjr W.J. Skalon,

³ A. Kozłowski, *Rosja wyparta z Europy. Geopolityka granicy pokoju brzeskiego 1918 r.*, Toruń 2001, Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 76.

⁴ A. Kozłowski, *Rosja wyparta z Europy...*, op.cit., s. 76; L. Bazylow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, op.cit., ss. 380-386; J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., ss. 644-645.

⁵ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, PWN, s. 452.

kontradmiral Wasilij M. Altfater, kpt. I rangi Borys I. Doliwo-Dobrowolski, W. Lipski, L. Ceplit i inni⁶.

Kierownictwo niemieckiej delegacji powierzono głównodowodzącemu od 29 sierpnia 1916 roku frontem wschodnim (połączonych armii niemieckiej i austro-węgierskiej) ks. Leopoldowi Bawarskiemu, a ten z kolei swojemu szefowi sztabu, gen. mjr. Maxowi Hoffmannowi⁷. Zawieszenie broni weszło w życie na całym froncie wschodnim⁸. Co ciekawe, jednym z warunków stawianych przez stronę rosyjską, było odstąpienie od przerzutu niemieckich wojsk na zachód. Punkt ten stał się przyczyną ostrych sporów i ostatecznie w porozumieniu z 15 grudnia zapisano, iż do 1 stycznia (14 stycznia) 1918 roku strony zobowiązują się „nie przeprowadzać żadnych operacyjnych przerzutów wojsk z frontu między Morzami Bałtyckim i Czarnym, za wyjątkiem tych, które w momencie podpisania porozumienia były już rozpoczęte”⁹.

Dnia 22 grudnia 1917 roku miało miejsce pierwsze posiedzenie plenarne konferencji pokojowej. Adolf Joffe zgłosił postulaty „pokoju bez aneksji i kontrybucji”, a także samookreślenia narodów. Wkrótce jednak, po przeprowadzeniu rozmów w kuluarach, okazało się, że obie strony zupełnie inaczej interpretują te pojęcia. Rosjanie uważali, iż oznacza to cofnięcie oddziałów niemieckich za dawną granicę rosyjską z 1914 roku, podczas gdy Niemcy za zachowanie istniejącego *status quo* (po zawarciu rozejmu)¹⁰. Wywołało to niezadowolenie i oburzenie Rosjan, jak potem w swoich wspomnieniach napisał gen. Hoffmann, „[...] Pokrowski, płacząc z wściekłości, oświadczył, że nie można przecież mówić o pokoju bez aneksji, gdy od państwa

⁶ Ю. Фельштинский, *Крушение мировой революции...*, op.cit., s. 176.

⁷ А.О. Чубарьян, *Брестский мир*, Москва 1964, Издательство „Наука”, s. 87; *Historia dyplomacji 1914-1939*, t. III, Warszawa 1975, KiW, ss. 93-94; http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chicherin_gv00.php [dostęp: 29.01.2020]. L. Hass pisze o działalności w masonerii rosyjskiej Siergieja Masłowskiego-Mstisławskiego, zob. L. Hass, *Dni wielkości: o masonerii rosyjskiej początku XX wieku*, „Ars Regia”, nr 4-5/1-2 (9-10), 1995-1996, ss. 63-121.

⁸ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., s. 646. W. Mędrzecki pisze, iż 15 grudnia zostało podpisane porozumienie rozejmowe, zaś „20 grudnia zaczęły się właściwe rokowania pokojowe”, zob. W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa 2000, DiG, s. 17. S.W. Wojstomski, pisze, iż warunki rozejmu zostały zaakceptowane przez władze radzieckie 15 grudnia, zob. S.W. Wojstomski, *Traktat brzeski a Polska. Sprawa polska w pertraktacjach pokojowych w Brześciu Litewskim pomiędzy Czwórczymierzem a Rosją Sowiecką i Ukrainą*, Londyn 1969, Polska Fundacja Kulturalna, s. 12. Jeszcze inaczej stwierdza D. Michaluk: „Obie strony uzgodniły zawieszenie broni na jedenaście dni od 6 grudnia (25 listopada), które zaraz przedłużono do Nowego Roku starego kalendarza, czyli do 14 stycznia 1918 roku, dając sobie czas na wypracowanie stanowiska”, zob. D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010, UMK (Toruń), Wydawnictwo Naukowe, s. 209.

⁹ А.О. Чубарьян, *Брестский мир*, op.cit., s. 92-95; *Документы внешней политики СССР*, t. I: 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г., Москва 1957, Государственное издательство политической литературы, s. 47.

¹⁰ S.W. Wojstomski, op.cit., ss. 15-16; D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920...*, op.cit., s. 210.

rosyjskiego ma odpaść 18 guberni”¹¹. Najlepiej świadczy to o instrumentalnym wykorzystywaniu przez bolszewików tych pięknie brzmiących haseł – w praktyce ściśle trzymanie się ich oznaczało powrót do granic z 1914 roku, a więc do granic przedwojennej carskiej Rosji. Wiele informacji zawierają wspomnienia Lwa Trockiego *Moje życie. Próba autobiografii*.

Stefan Witold Wojstomski podzielił pertraktacje pokojowe w Brześciu na trzy okresy: od 22 do 28 grudnia, kiedy dyskutowano nad zasadniczymi kwestiami politycznymi, a po ich wyjaśnieniu delegacja radziecka udała się do Piotrogradu po instrukcje. Okres drugi trwał od 9 stycznia do 10 lutego 1918 roku, kiedy prowadzono rozmowy nad kwestiami politycznymi, ekonomicznymi i prawnymi. Po dwudziestodniowej przerwie nastąpił trzeci okres rokowań, odbywający się w dniach 1-3 marca 1918 roku. Przewodniczącym delegacji niemieckiej był baron Richard von Kühlmann, sekretarz stanu do spraw zagranicznych, którego w trzecim okresie rokowań zastąpił poseł w Rumunii Frederic Hans von Rosenberg; w jej skład wchodził: gen. Max Hoffmann jako przedstawiciel naczelnego dowództwa, dwaj wysocy rangą pracownicy niemieckiego MSZ: Johannes Kriege i dyrektor departamentu ekonomicznego Paul von Körner. Na czele delegacji austro-węgierskiej stał szef c.k. dyplomacji Ottokar hr. Czernin, którego w trzecim okresie zastąpił dyrektor departamentu dr Gustaw Gratz, ponadto w jej skład wchodził: były ambasador Austro-Węgier w Rzymie Kajetan Merey von Kapos-Mere, gen. piech. Maximilian Csicsericza von Bacsany i dr G. Gratz. Delegacji tureckiej przewodniczył wielki wezyr Talaat-pasza, któremu towarzyszyli ambasador Turcji w Berlinie Ibrahim Hakki pasza, były wielki wezyr oraz Achmet Messimi Bej, minister spraw zagranicznych. W skład delegacji bułgarskiej wchodził minister sprawiedliwości Christian Popow i płk Piotr Ganczew¹². Dla ścisłości trzeba nadmienić, iż składy delegacji zmieniały się, dochodzili kolejni członkowie, podczas gdy inni ubywali. Ponadto były liczne ekipy ekspertów; wszyscy nie zostali do tej pory wyliczeni. Daje się odczuć brak w literaturze historycznej prac, które by na podstawie źródeł i opracowań rosyjskich, niemieckich, austriackich,

¹¹ M. Hoffmann, *Wspomnienia* („*Wojna wśród niewyzyskanych sposobności*”), tłum. W. Bałaban, Warszawa 1925, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, ss. 168-169; D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920...*, op.cit., s. 210. Druga edycja wspomnień gen. Hoffmanna w języku polskim, ukazała się w 2013 roku nakładem wydawnictwa Napoleon V w Oświęcimiu, ponieważ jednak wydawnictwo wbrew obowiązującym przepisom nie wysłało egzemplarza obowiązkowego do Biblioteki Narodowej i Biblioteki Jagiellońskiej, jest ona praktycznie niedostępna dla historyków.

¹² S.W. Wojstomski, *Traktat brzeski a Polska...*, op.cit., ss. 15-16; P. Mikietyński, *General Stanisław hrabia Szeptycki. Między Habsburgami a Rzeczpospolitą (okres 1867-1918)*, Kraków 1999, Historia Jagellonica, s. 215; M. Hoffmann, *Wspomnienia...*, op.cit., ss. 165-167; A.O. Чубарьян, *Брестский мир*, op.cit., s. 102; W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna...*, op.cit., s. 17; <http://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/adr/getPPN/133544036/> [dostęp: 05.02. 2020].

bułgarskich, a także polskich i ukraińskich spróbowały omówić problem rokowań brzeskich, ich przebiegu i konsekwencji. Niemiecki generał Max Hoffmann, który odegrał jedną z czołowych ról w Brześciu, w swoich wspomnieniach napisał, że wszystkie delegacje liczyły łącznie ponad 400 osób, co stworzyło szereg problemów związanych z ich zakwaterowaniem i wyżywieniem w niewielkim mieście, jakim był w owym czasie Brześć, ale że oficerowie niemieckiego kwaterymistrzostwa dość sprawnie się z tym uporali¹³.

Oprócz oficjalnych delegacji na rokowania pokojowe w Brześciu została wysłana delegacja Komitetu Wykonawczego Rady I Wszecbiałoruskiego Zjazdu Delegatów Chłopskich, Żołnierskich i Robotniczych w składzie: Szymon Rak-Michajłowski, Iwan Sierada i Alaksandr Cwikiewicz. Posiadali oni specjalną deklarację, ułożoną 19 stycznia 1918 roku przez Komitet Wykonawczy Rady. Deklaracja głosiła, że Białoruś jest niepodzielna i w całości wchodzi w skład Rosyjskiej Demokratycznej Republiki Federacyjnej (RDRF). Nie uzyskali jednak zgody na wzięcie udziału jako strona rokowań w wyniku sprzeciwu Lwa Trockiego, który argumentował, że Białoruś nie jest uznawana przez Rosję Sowiecką, stanowi bowiem część Rosji. Delegaci deklarując nierozzerwalność z RDRF, w zasadzie opowiadali się po stronie rosyjskiej. Usiłowali przekazać swoje własne stanowisko, ale nie zostało ono ostatecznie wzięte pod uwagę przez Niemców i terytorium Białorusi zostało podzielone między Rosję sowiecką i Niemcy wzdłuż linii Dźwińsk – Święciany – Lida – Prużana – Brześć, ponadto ziemie na południu, czyli Polesie Zachodnie z Pińskiem i Brześciem oraz południowe Podlasie przekazane zostało URL¹⁴.

W czasie rozmów w Brześciu bardzo szybko ujawniły się różnice i cele pomiędzy uczestnikami rozmów. Dla bolszewików rozmowy miały być swego rodzaju gwarancją bezpieczeństwa ze strony państw centralnych i stworzeniem w ten sposób warunków dla umocnienia swojej władzy w kraju i pokonania przeciwników politycznych. Za ten pokój byli gotowi na duże ustępstwa polityczne, gospodarcze i terytorialne. Z kolei Bułgaria i Turcja przeżywały ostry kryzys i dążyły do zawarcia pokoju, który dawał im zdobycze terytorialne oraz preferencyjne dostawy surowców i żywności. Austro-Węgry z kolei, choć dążyły do pokoju, obawiały się powstania niezależnego państwa ukraińskiego, bo wtedy pozostawanie w ramach monarchii habsburskiej zwartego narodowo kraju zamieszkałego przez ludność ukraińską byłoby tylko kwestią czasu. Jednocześnie w Wiedniu zdawano sobie sprawę, że każda koncesja dla Ukraińców oznaczać będzie gwałtowne protesty polskich środowisk politycznych. Niemniej jednak sytuacja monarchii habsburskiej była tak fatalna, że hr. Czernin przyjechał z instrukcjami cesarza Karola I, aby nie dopuścić do niepowo-

¹³ M. Hoffmann, *Wspomnienia...*, op.cit., s. 166.

¹⁴ D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920...*, op.cit., ss. 218-220.

dzenia konferencji za wszelką cenę, a jeśli jej przebieg będzie zagrożony, to powinien nawet zawrzeć separatystyczny pokój z Rosjanami. Niemcy z kolei dążyli do oderwania od Rosji krajów nadbałtyckich i Ukrainy, wychodząc z założenia, że takie rozbitcie Rosji dałoby Niemcom ogromne korzyści polityczne i ekonomiczne. W tej sytuacji wspierali ruchy separatystyczne na tym terenie, w tym ukraińskie inicjatywy niepodległościowe. Kanclerz Niemiec Theobald von Bethmann-Hollweg jeszcze we wrześniu 1914 roku w oderwaniu Ukrainy od Rosji widział jeden z celów wojennych Niemiec. Tamtejsza generalicja widziała w tym ogromne korzyści polityczne i ekonomiczne dla Niemiec¹⁵. Dorota Michaluk pisze, iż jeszcze przed wybuchem I wojny światowej w niemieckiej myśli politycznej pojawiały się różne wizje geopolityczne, na temat panowania Niemiec w Europie Wschodniej. Szczególnie interesowano się regionem nadbałtyckim, w dużym stopniu zamieszkałym przez ludność niemiecką oraz bogatą w surowce i posiadającą dobre warunki rolne Ukrainą. W sierpniu 1914 roku niemiecki poeta i historyk literatury Adolf Bartels napisał tekst pt. *Cena Zwycięstwa: Niemiecka Rosja Zachodnia*. Proponował w nim ograniczenie Rosji do terenów etnicznych Wielkorosji oraz utworzenie państw satelickich na obrzeżach dawnego imperium Romanowych, w których mieliby panować przedstawiciele niemieckich dynastii. Miały to być: Polski Protektorat (na terenie dawnego Królestwa Polskiego), Wielkie Księstwo Inflant (Inflanty i Estonia), Księstwo Kurlandii (gubernie kurlandzka i kowieńska), Księstwo Wołynia, Wielkie Księstwo Litewskie. Z kolei na południu pod protektoratem Austrii miały powstać państwa buforowe, rządzone przez członków dynastii habsburskiej: podolskie, chersońskie i kijowskie. Ludność słowiańska z terenów objętych niemieckim protektoratem (Białorusini, Rosjanie i Ukraińcy) miała być przesiedlana do azjatyckiej części Rosji, natomiast żydowska do Turcji lub Palestyny¹⁶. Innym bardzo znanym reprezentantem takich

¹⁵ W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna...*, op.cit., ss. 17-20; A.O. Чубарьян, *Брестский мур*, op.cit., s. 65-66; M. Hoffmann, *Wspomnienia...*, op.cit., ss. 168-169. O celach wojennych poszczególnych państw, co znalazło odzwierciedlenie w obradach, napisał M. Pułaski, *System wersalski – geneza i charakter*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”, Kraków 1989, z. 128, Prace Historyczne XIV, ss. 7-27.

¹⁶ D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920...*, op.cit., ss. 210-211. Czytając o tych koncepcjach, nasuwa się skojarzenie z powstałym niedługo potem w Niemczech „General Plan Ost” – w którym naziści mieli zmniejszyć ludność Polski o 80%, a pozostałych przesiedlić na Syberię. Okazuje się, że pewne niemieckie pomysły są starsze, niż nazistowska partia i ideologia. Nic zresztą dziwnego, bowiem A. Bartels uważany jest za jednego z prekursorów narodowego socjalizmu w Niemczech. Ważne ustalenia na temat pierwszej okupacji niemieckiej oraz niemieckiej strategii wobec wschodniej Europy w czasie I i II wojny światowej, analizując zarówno koncepcję Mitteleurop, jak i Generalplan-Ost, przedstawił G. Kucharczyk, *Niemieckie „porządki na Wschodzie” (wizje i próby ich realizacji)*. *Pierwsza i druga niemiecka okupacja na ziemiach Rzeczypospolitej w XX wieku w perspektywie porównawczej*, w: *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914-1918*, pod red. G. Kucharczyka, Warszawa 2019, IH PAN, ss. 15-133.

poglądów w czasie I wojny światowej był redaktor tygodnika „Das grössere Deutschland”, Paul Rohrbach¹⁷. Ważną rolę w niemieckich kołach decyzyjnych wywarła też książka Friedricha Naumanna *Mitteleuropa*, której autor proponował utworzenie w Europie Środkowej związku państw pod przewodnictwem Niemiec, w tym ważną rolę odegrałaby wyłuskana z Rosji Ukraina; pociągało to za sobą wspieranie ukraińskiego ruchu narodowego¹⁸.

Sytuacja armii rosyjskiej była zupełnie tragiczna, dyscyplina w niej całkowicie upadła, a po zawarciu rozejmu w grudniu 1917 roku na froncie zapanował kompletny chaos. Żołnierze rozjeżdżali się do domów, wykorzystując wszelkie środki transportu, jakie można było znaleźć. Po odrzuceniu niemieckich warunków przez bolszewików Niemcy rozpoczęli kolejną ofensywę, zajmując ogromne terytoria i przechwytyjąc ogromne ilości materiałów wojennych. W Piotrogradzie liczni przywódcy bolszewików, na czele z Lwem Trockim, który występował wtedy z hasłem „ani pokój, ani wojna”, oraz działacze partii lewicowych socjalistów rewolucjonistów (eserów) uważali, że niemieckie warunki są nie do przyjęcia. W połowie stycznia 1918 roku wobec warunków niemieckich, bardzo ciężkich dla Rosji, opowiedzieli się przeciwko dalszym rozmowom pokojowym z Niemcami zarówno Trocki, jak i opozycja tzw. „lewicowych komunistów”, w skład której wchodził między innymi: Nikołaj Bucharin, Karol Radek, Gieorgij Oppokow (Łomow), Walerian Obolenski (pseudonim literacki „N. Osinski”), Jewgienij Aleksiejewicz Preobrażeńskij i inni. Pokój zawarto tylko dzięki determinacji W. Lenina, który w ten sposób ocalił rząd bolszewików, bowiem w owym czasie Rosja nie była w stanie prowadzić wojny¹⁹. Wcześniej jednak, na III Zjeździe Rad 23 stycznia 1918 roku, za propozycją Lenina natychmiastowego pokoju głosowało zaledwie 15 delegatów, za „rewolucyjną wojną” – 32, a za propozycją Trockiego – 16. Na posiedzeniu Komitetu Centralnego partii bolszewickiej w dniu następnym, Lenina poparli między innymi Jakow M. Swierdłow i Fiodor A. Siergiejew (pseud. „Artiom”, „Artem”). Ostatecznie za „wojnę rewolucyjną” opowiedziały się 2 osoby, a 11 było przeciw, za hasłem Trockiego 9, a 7 było przeciw,

¹⁷ W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna...*, op.cit., s. 18.

¹⁸ D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920...*, op.cit., s. 211-212; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska...*, op.cit., s. 453; W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna...*, op.cit., s. 18. Szeroko o koncepcji „Mitteleuropy” pisze J. Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu*, Warszawa 1988, s. 228-236. Jeśli chodzi o polską literaturę, należy Czytelnika odesłać w tym miejscu przede wszystkim do klasycznej już pracy J. Pajewskiego, *„Mitteleuropa”*. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań, Instytut Zachodni, 1959.

¹⁹ N. V. Riasanowvsky, M. D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków, Wydawnictwo UJ, 2009, ss. 509-510; A. O. Чубарьян, *Брестский мир*, op.cit., s. 130-131; http://www.hrono.ru/biograf/bio_l/lomov_oppokov.php [dostęp: 05.02.2020].

wreszcie za podpisaniem układu pokojowego, jak proponował Lenin – 12 osób, a 1 był przeciw²⁰.

Jak piszą autorzy monografii dziejów Rosji:

„warunki pokoju były dla Rosji katastrofalne. Ukraina, Polska, Finlandia, Litwa, Estonia oraz Łotwa uzyskały niepodległość. Turcji oddano część Zakaukazia. Rosja utraciła 26% całkowitej liczby ludności, 27% ziemi uprawnej, 32% pól, 26% linii kolejowych, 33% przemysłu produkcyjnego, 73% hutnictwa żelaza, 75% złóż węgla. Co więcej, musiała zapłacić ogromne odszkodowania wojenne. Innymi słowy, Rosja straciła ponad 60 milionów ludzi oraz ponad 5 tysięcy fabryk, zakładów, gorzelni i rafinerii. Otaczały ją marionetkowe, uzależnione od Niemiec państwa. Całkowitemu wejściu w życie brzeskiego traktatu pokojowego zapobiegła jedynie porażka Niemiec w I wojnie światowej, umożliwiając rządowi sowieckiemu zwłaszcza odzyskanie części Ukrainy”²¹.

Przewodniczącym delegacji rosyjskiej w pierwszym okresie był Adolf Joffe, a w drugim i trzecim Lew Trocki. Joffego wspierali Lew Kamieniew i wybitny historyk profesor Michaił Pokrowski. W rokovaniach brali udział w jej składzie doradcy w sprawach narodowościowych: polskich – Stanisław Bobiński i Karol Radek, łotewskich – Piotr (Peteris) Iwanowicz Stuczka, litewskich – Vincas Mickievius-Kapsukas, ukraińskich – Wasyl M. Szachraj i Juchym S. Miedwiediew. Ci dwaj ostatni byli jednocześnie członkami pierwszego rządu Ukrainy radzieckiej – W. Szachraj był w nim komisarzem do spraw wojskowych, zaś Miedwiediew jego przewodniczącym. Bobiński i Radek 7 lutego 1918 roku złożyli deklarację w sprawie polskiej, której byli współautorami (Bobiński odczytał ją w języku rosyjskim)²². Zostali oni wydelegowani przez Komisariat do Spraw Polskich w Moskwie, powołani do życia przez Radę Komisarzy Ludowych (RKL) 28 XI 1917 roku, jako „przedstawiciele ludności Królestwa Polskiego”. Na czele Komisariatu stał Julian Leszczyński-Leński, który podlegał komisarzowi do spraw narodowościowych w RKL, Józefowi Stalinowi. Stanisław Bobiński był jednym z zastępców Leszczyńskiego-Leńskiego, drugim był Kazimierz Cichowski²³. Rosyjska delegacja, która w grudniu

²⁰ A. O. Чубарьян, *Брестский мир*, op.cit., ss. 134-135.

²¹ N.V. Riasanowosky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji...*, op.cit., ss. 509-510. Wiktor Hołubko i Adam Lityński piszą, iż Rosja straciła 26% obszarów rolniczych, 26% linii kolejowych, 33% przemysłu włókienniczego, 73% hutnictwa i 75% wydobywania węgla, zob. W. Hołubko, A. Lityński, *Na gruzach imperium. Ukraina po upadku cesarstwa rosyjskiego: od rewolucji lutowej 1917 do traktatu brzeskiego 1918*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXIX (2017), z. 1, ss. 125-126.

²² L. Dubacki, *Bobiński Stanisław*, w: *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1: A-D, Warszawa, KiW, 1978, ss. 194-195. Tekst deklaracji został opublikowany w języku rosyjskim w: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. I: marzec 1917 – listopad 1918, Warszawa, KiW, 1962, ss. 327-331, zaś w języku polskim w: *Powstanie II Rzeczypospolitej 1866-1925. Wybór dokumentów 1866-1925*, pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszcza, Warszawa, LSW, 1984, ss. 390-393; J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., s. 655.

²³ *Historia dyplomacji 1914-1939*, op.cit., s. 99; A. O. Чубарьян, *Брестский мир*, op.cit., s. 87.

1917 roku przybyła celem prowadzenia rozmów, liczyła ogółem 28 osób. Jak pisze autor obszernej książki poświęconej pokojowi brzeskiemu, Jurij Felsztynskij, Niemieccy i austriaccy dyplomaci zdawali sobie sprawę, że rosyjski bolszewizm stanowi niebezpieczeństwo dla całej Europy, ale – jak pisał hr. Czernin – nie było sił na „ustanowienie porządku” w Piotrogradzie i należało prowadzić rozmowy²⁴.

W 1917 roku na Ukrainie rozpoczęło się organizowanie kolejnych instytucji państwowych, tworzenia ukraińskiego organizmu państwowego. Przyjęty 24 stycznia 1918 roku IV Uniwersał Centralnej Rady Ukraińskiej zawierał deklarację pełnej suwerenności Ukrainy, co zarazem oznaczało rezygnację ze związków federacyjnych z Rosją. Powstał nowy gabinet, na czele którego stał Wsiewołod Hołubowicz²⁵. Ukraina została uznana przez państwa centralne, po czym 9 lutego 1918 roku podpisały one z Ukrainą traktat pokojowy²⁶. Przedtem jednak, 5 lutego, odbyła się w Berlinie narada austriacko-niemiecka, w której wzięli udział: kanclerz Niemiec Georg Friedrich hr. Hertling, minister spraw zagranicznych Niemiec Richard von Kühlmann, kwatermistrz generalny niemieckiej armii generał piechoty Erich Ludendorff oraz minister spraw zagranicznych Austro-Węgier Ottokar hr. Czernin von und zu Chudenitz ze współpracownikami. W naradzie tej ustalono ostateczne cele polityki obu państw, zwłaszcza w Brześciu, w odniesieniu do Ukrainy. Pokój z nią i ukraińskie zboże było pierwszym i zasadniczym celem, zwłaszcza dla Wiednia, natomiast drugim było rozbięcie Rosji na poszczególne republiki i na niemiecki teren wpływów²⁷.

Warto przytoczyć opis wydarzeń pióra Janusza Pajewskiego:

„Podpisaniu traktatu towarzyszyły znamienne okoliczności. Rokowania prowadzone w dniu 8 lutego nie doprowadziły do ostatecznego uzgodnienia stanowisk. Wieczorem delegaci Państw Centralnych zasiedli do stołu, po obiedzie partia pokera, pienił się szampan. O godzinie 2 w nocy wezwano delegatów ukraińskich – i tak powstał traktat Państw Centralnych z Ukrainą”²⁸.

Jego pierwszy artykuł zawierał deklarację likwidację stanu wojny. W drugim określono granice zachodnie Ukrainy, z Austro-Węgrami według linii granicznej z 1914

²⁴ Ю. Фельштинский, *Крушение мировой революции...*, op.cit., ss. 147-148.

²⁵ W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna...*, op.cit., ss. 32-33, 40-41. Pomijam opis wydarzeń na Ukrainie w latach 1917-1919, odsyłając do literatury, a zwłaszcza przywołanej już w przypisach pracy W. Mędrzeckiego i poniżej W. Serczyka. Zamiarem moim nie jest czynienie w tym miejscu przeglądu stanu badań tej problematyki.

²⁶ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., ss. 649-660; D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920...*, op.cit., ss. 209-210; A. Kozłowski, *Rosja wyparta z Europy...*, op.cit., ss. 77-78; W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław, Ossolineum, 2001, ss. 259-263; S.W. Wojstomski, *Traktat brzeski a Polska...*, op.cit., s. 15; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X-XX wieku*, Warszawa, KiW, 2005, ss. 246-247.

²⁷ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., ss. 660-661.

²⁸ Ibidem, s. 661.

roku, dalej na północ według granicy etnograficznej wytyczonej w terminie późniejszym. Na podstawie artykułu trzeciego państwa centralne zobowiązały się przekazać tereny okupowane – Polesie i Wołyń Zachodni oraz Chełmszczyznę Ukrainie natychmiast po ratyfikacji traktatu. Artykuł czwarty przewidywał nawiązanie pełnych stosunków dyplomatycznych po ratyfikacji, choć wymiana pierwszych przedstawicieli miała nastąpić jak najszybciej. Na mocy artykułu piątego obie strony zrzekały się odszkodowań wojennych, a w artykule szóstym zapowiedziano wymianę jeńców wojennych. Artykuł siódmy określał obowiązujące do 31 lipca 1918 roku zasady współpracy gospodarczej, w tym określenie rodzaju towarów podlegających wymianie i ich wielkości (dokonano tego w przypadku zboża, ale utajniono to), pozostawienie relacji cenowych do dalszych negocjacji, ustalono relację waluty w złocie (1000 marek niemieckich = 462 karbowańce w złocie = 462 ruble w złocie), zapowiedziano powołanie specjalnej komisji gospodarczej. Artykuł ósmy zapowiadał podpisanie odrębnych umów szczegółowych, które miały dotyczyć sprawy wymiany jeńców, publiczne i prywatne stosunki prawne, kwestie amnestyjne, sprawy odszkodowań²⁹.

Podpisanie tego traktatu wywołało szeroki rezonans w świecie. Został przyjęty z entuzjazmem przez opinię publiczną w Niemczech i Austro-Węgrzech, w prasie pisano, że jest to początek wychodzenia z wojny. Wyrażano radość z możliwości szybkiego rozpoczęcia dostaw zboża. Paul Rohrbach napisał w okolicznościowym komentarzu, iż odrodzenie Ukrainy jest faktem o światowym znaczeniu. W dniach 19-22 lutego traktat został zaaprobowany przez Reichstag. Natomiast w Wiedniu doszło do rezygnacji z utworzenia ukraińskiego kraju koronnego. Dla Polaków była to katastrofa³⁰. Jak pisze Włodzimierz Mędrzecki:

„[...] traktat przewidywał, że granica między Ukrainą a Królestwem Polskim będzie przebiegała linią przez Biłgoraj, Szczebrzeszyn, Krasnystaw, Puchaczów, Radzyń, Międzyrzecz, Mielnik. Zamierzano więc wykroić z Królestwa powiaty tomaszowski i hrubieszowski w całości, prawie cały zamojski z Zamościem, prawie cały chełmski, połowę biłgorajskiego i część krasnostawskiego, a następnie w całości powiaty włodawski i biały oraz prawie w całości powiaty radzyński i konstantynowski. Oznaczało to utratę kilkunastu tysięcy kilometrów kwadratowych. Przez całe Królestwo przetoczyła się fala protestów i demonstracji. [...] Polskie organizacje konspiracyjne podjęły zabiegi na rzecz tworzenia struktur militarnych zdolnych do podjęcia w odpowiednich okolicznościach walki zbrojnej o odzyskanie zagrożonych terenów”³¹.

I dalej w następujący sposób podsumowuje rozważania na temat pokoju z Ukrainą:

²⁹ W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna...*, op.cit., ss. 44-45.

³⁰ Ibidem, ss. 45-46.

³¹ Ibidem, s. 46.

„Analiza splotu wydarzeń i okoliczności, które doprowadziły ostatecznie do podpisania traktatu pokojowego między Ukrainą a państwami centralnymi prowadzi do wniosku, że bardzo długo, aż do drugiej połowy stycznia ani jedna, ani druga strona nie miały określonej koncepcji działania. Nie wiedziały, czy traktować negocjacje jako środek nacisku na innych uczestników gry politycznej (Rosję bolszewicką, Ententę), czy też jako cel sam w sobie. Nie sposób oceniać niemieckiej polityki w okresie rokowań brzeskich jako konsekwentnej realizacji wykorzystania Ukrainy jako narzędzia do opanowania Wschodu przez Niemcy i jednocześnie do zniszczenia tą drogą podstaw mocarstwowej potęgi Rosji. Pojawiające się w publicystyce, memoriałach przechowywanych w archiwach rządowych, czy nawet w wypowiedziach polityków refleksje tego rodzaju nie miały bezpośredniego wpływu na decyzje niemieckich negocjatorów w Brześciu Litewskim. Kühlmann i Hoffmann, a w jeszcze większym stopniu Cziczerin mieli przed sobą bardzo konkretny cel – zakończyć na możliwie najkorzystniejszych warunkach wojnę na wschodzie, w miarę możliwości zapewniając swym państwom i armiom zapotrzebowanie w potrzebne na kontynuowanie wojny surowce i żywność. Dla strony ukraińskiej wysłanie swych przedstawicieli do Brześcia było podyktowane chęcią trzymania ręki na pulsie wydarzeń, pragnieniem uniknięcia sytuacji, w której delegacja rosyjska podejmowałaby decyzje dotyczące całego obszaru byłego imperium rosyjskiego, a więc i Ukrainy. Wyniszczonej i walczącej z wojskami bolszewickimi Ukrainiejskiej Republice Ludowej pokój był równie niezbędny, jak Niemcom”³².

Kontynuuje następnie, stwierdzając, iż załamanie militarne URL doprowadziło do tego, iż państwo ukraińskie stało się petentem Niemiec, a ci narzucali Ukrainie zarówno zobowiązania dotyczące dostarczenia żywności (milion ton zboża) Austro-Węgrom, jak i tym ostatnim ustępstwa dotyczące Chełmszczyzny i ukraińskiego kraju koronnego. W dniu 15 lutego 1918 roku wydany został rozkaz wymarszu wojsk niemieckich na Ukrainę³³. W dniach 1-2 marca zajęły one Kijów, gdzie 7 marca dotarł rząd ukraiński, 29 marca Połtawę, 8 kwietnia Charków, 21 kwietnia Sławiańsk, a 1 maja Taganrog. Towarzystwo im formowane przez cały czas jednostki ukraińskie³⁴. Okres późniejszy był okresem działań jednostek niemieckich na Ukrainie, co wykracza poza problematykę niniejszego tekstu, a szczegółowo zostało opisane w przywołanej wiele razy pracy W. Mędrzeckiego.

W miesiąc później, 3 marca, podpisany został traktat pokojowy pomiędzy tymi państwami a Rosją. Wydarzenia te doczekały się bardzo dużej literatury, bowiem dla społeczeństwa polskiego traktat ten oznaczał koniec nadziei na wiązanie przyszłości z jednym z państw zaborczych, Austro-Węgrami, koniec snucia rozważań o tzw. rozwiązaniu austro-polskim i narzucal wręcz konieczność działania w kierunku uzyskania pełnej niepodległości państwowej. Zmieniało to w sposób zasadniczy nastroje

³² Ibidem, s. 47.

³³ Ibidem, ss. 48-51.

³⁴ Ibidem, ss. 55-79.

ludności polskiej. Przybliżyło nieuchronnie zerwanie z zaborcami niemieckimi i austro-węgierskimi oraz uzyskanie niepodległości.

Treść traktatu pokojowego z Ukrainą została do tej pory we fragmentach opublikowana w różnych miejscach. W języku francuskim w pracy Stanisława Filasiewicza, *La question polonaise pendant la guerre mondiale* (Paryż 1920, ss. 346-349), natomiast tajny załącznik do niego w pracy Franciszka Podleskiego, *Układy pokojowe w Brześciu Litewskim 1918* (Żelibory 1933, ss. 121-122). Podleski omawia też rokowania, które miały miejsce przed jego podpisaniem. W języku ukraińskim został wydany przez Iwana Kedryna w 1928 roku we Lwowie *Берестейський мир. З нагоди 10-тих роковин 9/II.1918 – 9/II.1928 р. Спомини та матеріяли* (wstęp i opracowanie Iwan Kedryn, Львів – Київ 1928, ss. 303-317) i „Tajne porozumienie o Galicji i Bukowinie” (ss. 318-319). Ponadto ten niewielki tomik zawiera oprócz omawiających traktat pokojowy tekstów Iwana Kedryna, M. Gołubieca i dra Mykoły Zalizniaka także wspomnienia uczestników wydarzeń: Ołeksandra Sewriuka, Wołodymyra Wynczenki, Ottokara hr. Czernina, gen. Maxa Hoffmanna i gen. Ericha Ludendorffa³⁵.

Niemcy i Austro-Węgry wyraziły zgodę na udzielenie Ukrainie pomocy wojskowej. Ponadto Niemcy oprócz bezpośredniej pomocy zbrojnej zgodziły się dać jej pożyczkę w wysokości miliarda marek i wyekwipować dwie dywizje ukraińskie sformowane z jeńców ukraińskich byłej armii carskiej w Niemczech. Konwencja wojskowa pomiędzy Ukrainą a Niemcami i Austro-Węgrami, oficjalnie podpisana 18 lutego 1918 roku, stała podstawą prawną wkroczenia wojsk niemiecko-austriackich na tereny Ukrainy. Podpisanie separatystycznego pokoju brzeskiego spowodowało poważne zmiany w sytuacji geopolitycznej w Europie. Przede wszystkim Ukraina po raz pierwszy przebiła się przez blokadę dyplomatyczną i informacyjną na arenie międzynarodowej. Gen. chor. URL Ołeksandr Udowyczenko, w owym czasie naczelnik wydziału personalnego w Ministerstwie Spraw Wojskowych URL, napisał po latach, iż secesja Ukrainy od Rosji stworzyła Niemcom warunki dla zrealizowania dawnych aspiracji geopolitycznych: przedarcia się na Kaukaz, a stamtąd do Zatoki Perskiej i do Indii, czyli zadania ciosu Wielkiej Brytanii. W ten sposób taki manewr niemiecki – jak pisał – miałby być bardzo dotkliwy dla ententy, ponieważ zagrażało to jej interesom na Bliskim Wschodzie i wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Opinia ta jest wybitnie przesadzona, bowiem pozycja państw centralnych w tym czasie była już bardzo słaba i takie możliwości nie wchodziły w grę w obliczu klęski Turcji na Bliskim Wschodzie. Ale z drugiej strony niemieckie dowództwo myślało o zaktywizowaniu działań wojennych na froncie zachodnim i nie

³⁵ *Берестейський мир. З нагоди 10-тих роковин 9/II.1918 – 9/II.1928 р. Спомини та матеріяли*, wstęp i oprac. I. Kedryn, Львів – Київ, 1928. Fragment wspomnień Czernina do tego zbioru został zaczerpnięty z jego pamiętników, zob. O. Czernin, *In the World War*, New York – London 1920. Pamiętniki te były potem wznawiane i tłumaczone na inne języki w różnych krajach.

czekając na formalne zawarcie pokoju, Niemcy już w połowie grudnia 1917 roku zaczęli przetrzucać wojska na zachód, żeby zaatakować wojska ententy przed przybyciem wojsk amerykańskich do Europy. Niezwłocznie po podpisaniu pokoju brzeskiego, od marca do lipca 1918 roku, armia niemiecka kilkakrotnie przechodziła do ofensywy na froncie zachodnim. Z drugiej strony niemiecko-austriacka Grupa Armii „Mackensen”, dowodzona przez feldmarszałka Augusta von Mackensena, ostatecznie pokonała Rumunię, jedynego w tym czasie sojusznika ententy na wschodzie Europy. Kolejną bowiem konsekwencją zawieszenia broni na froncie wschodnim był fakt, iż Rumunia znalazła się w kleszczach wojsk państw centralnych, w wyniku czego 9 grudnia 1917 roku podpisała rozejm, a 5 marca 1918 roku preliminaria pokojowe. Ostatecznie skapitulowała 7 maja 1918 roku, ponosząc ciężkie straty terytorialne na rzecz Austro-Węgier i Bułgarii. Dopiero 29 września tegoż roku doszło do zawieszenia broni Bułgarii z ententą na tzw. froncie salonickim, co było zapowiedzią jej rychłej klęski i kapitulacji w I wojnie światowej. Rząd Rumunii w tej sytuacji uznał traktat z 7 maja 1918 roku za nieobowiązujący i wznowił 10 listopada ofensywę w Siedmiogrodzie. Ostatecznie został on uchylony przez artykuł XV zawieszenia broni w Compiègne w dniu 11 listopada 1918 roku³⁶.

Pokój brzeski co najmniej na pół roku odsunął katastrofę głodową Niemiec, a zwłaszcza Austro-Węgier. Tym ostatnim nie mogli pomóc Niemcy, sami bowiem odczuwali brak żywności wskutek zorganizowanej przez ententę blokady. W tej sytuacji jedyną szansą na przetrwanie wydawał się pokój z Ukrainą i dostawy tamtejszej żywności. Według obliczeń hr. Czernina, wiosną i latem 1918 roku dostarczono 42 tysiące wagonów żywności, której nie sposób było otrzymać z jakiegokolwiek innego kierunku³⁷.

W końcu stycznia 1918 roku bolszewicy podjęli działania w celu odsunięcia rządu URL od stołu rokowań w Brześciu i jednocześnie od władzy na Ukrainie. Konsekwencją tego było opuszczenie Kijowa i przeniesienie się rządu URL najpierw do Żytomierza, potem do Berdyczowa³⁸. Już samo rozpoczęcie rozmów pokojowych w Brześciu wywołało zaniepokojenie państw ententy. W zamian za neutralność obiecywano pomoc finansową, w sprzeczności wojennym oraz sugerowano możliwość oddania do dyspozycji władz Ukrainy pięćdziesięcioletniej armii czeskiej, która formalnie stanowiła część armii francuskiej³⁹. To ostatnie spowodowało, że po przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do wojny można było się spodziewać, że Ukraina podzieli

³⁶ Zob. W. Hołubko, A. Lityński, *Na gruzach imperium...*, op.cit., ss. 126-127; A. Kolańczuk, *Ukraińscy generalowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny*, Przemysł, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2009, ss. 251-252.

³⁷ W. Hołubko, A. Lityński, *Na gruzach imperium...*, op. cit., ss. 126-127.

³⁸ W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna...*, op.cit., ss. 42-43.

³⁹ *Ibidem*, ss. 41-42.

los państw zwyciężonych. Niezwłocznie po kapitulacji państw centralnych w listopadzie 1918 roku ententa otwarcie wypowiedziała się przeciwko URL tak na płaszczyźnie wojskowej, jak i dyplomatycznej. Sukces dyplomatyczny URL w Brześciu Litewskim obrócił się dla niej w katastrofę wojskową i polityczną w 1919 roku, kiedy kraj znalazł się w całkowitej izolacji międzynarodowej, bez jakiegokolwiek nadziei na pomoc z zewnątrz, a nawet na przyjazną neutralność⁴⁰. Konsekwencją układu brzeskiego stało się to, że Ukraina została w ten sposób sprzymierzeńcem państw centralnych przeciw entencie, w momencie gdy one definitywnie przegrywały wojnę.

W podsumowaniu interesującego artykułu Wiktora Hołubki i Adama Lityńskiego na temat pokoju z Ukrainą czytamy:

„[...] jak się można było spodziewać, podpisanie traktatu pokojowego URL z państwami centralnymi wywołało nad wyraz burzliwą reakcję w polskich środowiskach. Eskalacja nastąpiła po przypadkowym ujawnieniu tajnego protokołu odnośnie do Galicji Wschodniej. Protesty były zarówno bardzo silne, jak i powszechne. Ze względu na ostre polskie protesty, Austro-Węgry odmówiły ratyfikacji traktatu brzeskiego i w konsekwencji wycofały się z ustaleń tajnego protokołu. Oprócz Polski wrogo przyjęła traktat brzeski URL z państwami centralnymi Czechosłowacja. Traktat brzeski między URL i państwami centralnymi był jej sukcesem taktycznym, ale jednocześnie porażką strategiczną. Skazywał młode państwo nie tylko na izolację międzynarodową, ale narażał na konflikt z zachodnimi sąsiadami. Traktat brzeski zamyka pierwszy rok historii rewolucji na Ukrainie. Dla Ukrainy był to rok odrodzenia się narodowego i państwowego”⁴¹.

Traktat pokoju z Ukrainą, właściwie narzucony przez państwa centralne, zasługuje na uwagę z kilku powodów. Po pierwsze, na jego mocy (a właściwie tajnego załącznika do traktatu) do Ukrainy została przyłączona Chełmszczyzna, co wywołało ogromne oburzenie w Polsce. Tym bardziej, że granice Ukraińskiej Republiki Ludowej miały być wytyczone później, jedynie jej zachodnia granica została już wtedy określona. Do Ukrainy przyłączono Chełmszczyznę i część Podlasia, granica miała biec wzdłuż linii Tarnogród – Biłgoraj – Szczepieszyn – Krasnystaw – Puchaczów – Radzyń – Międzyrzec – Sarnaki – Mielnik – Kamieniec Litewski – Pruzana – jezioro Wygonowskie. Ponadto dodatkowa tajna klauzula do traktatu przewidywała podział Galicji na dwa kraje koronne i utworzenie we wschodniej części, po połączeniu z Bukowiną, autonomii ukraińskiej. Gdy wyszło to na jaw, parlamentarzyści

⁴⁰ W. Hołubko, A. Lityński, *Na gruzach imperium...*, op.cit., ss. 126-127.

⁴¹ Ibidem, s. 128. Gwoli ścisłości – Czechosłowacji, jak też i Polski, w momencie podpisywania pokoju z Ukrainą w Brześciu, na mapie politycznej świata jeszcze nie było. Natomiast negatywny stosunek do traktatu pokojowego z Ukrainą żywił Tomasz Masaryk, przewodniczący Czechosłowackiej Rady Narodowej, zob. A. Essen, *Syberyjska anabaza Legionu Czechosłowackiego 1917/1918-1920*, [w:] *Wielki przełom. Konflikty zbrojne i przemiany wojskowości 1912-1923*, pod red. M. Baczkowskiego, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2018, ss. 139-152.

wiedeńscy nie wyrazili zgody na podział Galicji, a Austria jako jedyne państwo centralne nie ratyfikowało traktatu⁴².

Należy podkreślić, że do Ukrainy miałyby wejść terytorium znacznie większe od tego, które w 1912 roku było przedmiotem oporu w wyniku wspomnianej już decyzji władz carskich. Tym razem przewidziano wejście w jej skład części dwóch wcześniejszych guberni, lubelskiej i siedleckiej, zamieszkałej przez zróżnicowaną religijnie i narodowościowo ludność (w tysiącach)⁴³:

	Gubernia lubelska	Gubernia siedlecka	Razem
Katolicy	278	177	455
Protestanci	28	7	35
Żydzi	87	63	150
Prawosławni	239	71	310
Razem	950		

Do traktatu z Ukrainą z 9 lutego 1918 roku dołączony był tajny protokół, na mocy którego Austro-Węgry zobowiązywały się do utworzenia z Galicji Wschodniej i Bukowiny osobnego, trzeciego kraju koronnego. Najważniejszy fragment brzmiał:

„Dla osiągnięcia tego celu rząd austriacki przedłoży obydwóm izbom Rady Państwa projekt ustawy, na mocy którego te części Galicji Wschodniej, gdzie przeważa ludność ukraińska, będą oddzielone od Królestwa Galicji i złączone z Bukowiną w jeden jednolity kraj koronny⁴⁴.”

Miało to nastąpić najdalej do 31 lipca, natomiast tajna klauzula nie określała linii granicznej między Galicją Zachodnią a Wschodnią, ponadto określenie „gdzie przeważa ludność ukraińska” było bardzo ogólnikowe i mogło dać podstawy do dowolnej interpretacji. Umieszczenie w dokumencie stwierdzenia o Bukowinie mogło dodatkowo budzić wątpliwości, bowiem połowa mieszkańców tego kraju była czysto rumuńska. W ten sposób projektowany nowy kraj koronny miałby powierzchnię około 60 tysięcy kilometrów kwadratowych i liczył około 5 milionów ludności, ze znacznymi mniejszościami – polską, rumuńską i żydowską⁴⁵.

⁴² A. Kozłowski, *Rosja wyparta z Europy...*, op.cit., s. 82.

⁴³ „Ojczyzna i Postęp”, 1918, nr 101, ss. 8-9.

⁴⁴ D. Litwin-Lewandowska, *O polską rację stanu w Austrii. Polacy w życiu politycznym Austrii w okresie monarchii dualistycznej (1867-1918)*, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2008, s. 492.

⁴⁵ Ibidem, ss. 492-493; H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1982, ss. 188-190. Ważny tekst dotyczący ziem, które usiłowali uzyskać w wyniku traktatu brzeskiego Ukraińcy (południowa część guberni grodzieńskiej, Chełmszczyzna, Podlasie i Polesie) opublikował J. Hawryluk, *Brzeski traktat pokojowy w 1918 roku między Ukrainą a Państwami Centralnymi i problem Podlasia*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. I - II, 1992-1993, pod red. R. Łuźnego i W. Mokrego, ss. 323-353.

Postanowienia tajnego protokołu nigdy nie zostały zrealizowane. Wynikło to z szeregu przyczyn. Przede wszystkim O. Sewriuk jeszcze w lutym opowiedział o nim podczas pobytu w Wiedniu, co natychmiast pogorszyło stosunki między Polakami a rządem austriackim. Następnie zaznaczyć trzeba, że w tekście układu istniała klauzula, mówiąca, iż jego ważność „wygasa, jeśli tylko nie zostanie wypełnione jakiegokolwiek postanowienie traktatu pokojowego”⁴⁶. Następcą hr. Czernina na stanowisku ministra spraw zagranicznych został 15 kwietnia 1918 roku Istvan Burian von Rajecz, z poleceniem doprowadzenia do zakończenia wojny. Nie zamierzał wywiązywać się ze zobowiązań wynikających z traktatu brzeskiego i miał wiele argumentów, by tego nie robić. Między innymi na Ukrainie nie było już Centralnej Rady, wypędzonej przez bolszewików, a zamiast niej rządził wspierany przez Niemców hetman Pawło Skoropadskij. Co najistotniejsze jednak, nie napływały stamtąd dostawy żywności i surowców. Galicyjscy Ukraińcy liczyli początkowo na poparcie Berlina, ale zawiedli się, bowiem Niemcy nie chcieli mieszać się do spraw, które uważali za wewnętrzne kwestie swojego sojusznika. W rezultacie traktat ten nie został ratyfikowany przez Austro-Węgry, choć ratyfikowali go Niemcy w lipcu 1918 roku⁴⁷.

Jak pisze Dorota Litwin-Lewandowska:

„[...] tajna klauzula do traktatu z Ukrainą nie była jego najważniejszym postanowieniem, ale miała istotne znaczenie dla sprawy polskiej. Przede wszystkim unaoczniała ona w jaskrawy sposób stosunek monarchii do polskich aspiracji narodowych. Przekreśliła też ostatecznie nadzieje na wiązanie sprawy polskiej z monarchią”⁴⁸.

Zagrożenie klęską głodową dla Austro-Węgier było tak poważne, że

„[...] monarchia była gotowa na daleko idące ustępstwa wobec Ukraińców, by tylko uzyskać pomoc żywnościową. Dostawy zboża były priorytetowym żądaniem strony austriackiej, a przyłączenie Galicji Wschodniej – strony ukraińskiej. Następnie przewidywano, że nawet wobec opozycji posłów polskich w Radzie Państwa rząd i tak będzie zdolny do pozyskania 2/3 głosów izby. Mimo tych okoliczności, rozwiązanie austro-polskie pozostawiono jako kwestię otwartą”⁴⁹.

Faktycznie jednak były to złudzenia i pobożne życzenia. Opowiedzenie się Austrii po stronie ukraińskiej i postanowienia tajnego protokołu z 9 lutego, przesądziły o zmianie stosunku Polaków wobec monarchii. Protestowali politycy w Kole Polskim w Izbie Panów, 12 lutego Koło jednomyślnie uchwaliło protest, 16 lutego

⁴⁶ H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918...*, op.cit., s. 190.

⁴⁷ Ibidem, ss. 190-191; D. Litwin-Lewandowska, *O polską rację stanu w Austrii...*, op.cit., ss. 492-493.

⁴⁸ D. Litwin-Lewandowska, *O polską rację stanu w Austrii...*, op.cit., s. 493.

⁴⁹ Ibidem, s. 494.

odezwę do społeczeństwa polskiego w Galicji, a 20 lutego deklarację poselską w sprawie traktatu brzeskiego wygłosił na plenarnym posiedzeniu Rady Państwa prezes Koła Jan Albin Goetz-Okocimski. Zarówno on, jak i inni politycy polscy stwierdzili, że Koło Polskie w tej sytuacji przechodzi do jak najostrzejszej opozycji⁵⁰.

W ten sposób traktat ten spowodował znaczne zaostrzenie stosunków polsko-ukraińskich. Przez społeczeństwo ukraińskie został on przyjęty wręcz z entuzjazmem, potraktowany jako „międzynarodowe potwierdzenie niezawisłości państwa ukraińskiego”⁵¹. W dniu 25 marca 1918 roku miał miejsce zjazd wszystkich partii ukraińskich, na którym postanowiono o realizacji postanowień tajnego protokołu i powołaniu w tym celu organizacji bojowej. Ostatecznie traktat został anulowany z następujących przyczyn formalnych: zawierał on zapis, iż w razie nie wywiązania się którejs z stron z któregośkolwiek z zobowiązań traktatowych, postanowienia tajnego protokołu nie zostaną zrealizowane. W tym przypadku chodziło o to, że Ukraińcy nie dostarczyli obiecanych dostaw zboża. Z drugiej strony, Austro-Węgry nie ratyfikowały traktatu (choć Niemcy uczynili to w lipcu 1918 roku). O to ostatnie politycy ukraińscy z Galicji zabiegali do końca istnienia Austro-Węgier, ale bezskutecznie⁵². Koło Polskie było na tyle silne, aby obalić rząd Ernesta Seidlera, w którym hr. Czernin piastował tekę ministra spraw zagranicznych. Powołany w dniu 25 lipca 1918 rząd premiera Maxa Hussareka von Heinleina dał jednoznacznie do zrozumienia, iż ze względu na silne polskie wpływy nie będzie realizował traktatu pokojowego. W swojej ostatniej przemowie prezes Ukraińskiego Przedstawicielstwa Parlamentarnego, ukraiński poseł w Radzie Państwa Jewhen Petruszewycz powiedział między innymi:

„Byliśmy zawsze wierni Austrii; we wszystkich wojnach Austrii ukraińscy żołnierze należeli do najwierniejszych i najbardziej ofiarnych i to było chyba największą naszą zgubą, ponieważ Austria nigdy nie nagradza wierności. [...] Tak więc dzisiejsza Austria jest plamą na honorze Europy, nie jest żadnym państwem w sensie prawnym, jest więzieniem, w którym życie narodów jest największą męką”⁵³.

Trzeba pamiętać, że w Polakach od samego początku, od rozpoczęcia rozmów w Brześciu, szczerłość intencji rządów państw centralnych budziła duże wątpliwości. Było to widoczne od chwili odrzucenia podejmowanych osobiście najpierw przez premiera Jana Kucharzewskiego w Berlinie (22-23 grudnia 1917 roku) i w Wiedniu

⁵⁰ Ibidem, ss. 494-496; zob. też: J. Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1996, ss. 326-331.

⁵¹ D. Litwin-Lewandowska, *O polską rację stanu w Austrii...*, op.cit., s. 494.

⁵² Ibidem, s. 497-500; H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918...*, op.cit., ss. 190-191.

⁵³ H. Binder, *Ukraińskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie Posłów, 1879-1918*, [w:] *Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX-XXI wiek*, pod red. J. Mokłaka, Kraków, Historia Jagellonica, 2006, s. 152.

(31 grudnia 1917 – 3 stycznia 1918 roku), a następnie przez członków Rady Regencyjnej w Berlinie (7-9 stycznia 1918 i w Wiedniu 10-12 stycznia tegoż roku) starań o włączenie Polaków do rozmów w Brześciu. Poprzedzone one zostały oficjalnymi notami do rządów obu państw, a w jednym i w drugim przypadku członków Rady Regencyjnej przyjmowali cesarze Niemiec i Austro-Węgier. Berlin nawet pisemnie wyrażał poparcie dla tego pomysłu, ale zasłaniał się brakiem zgody strony radzieckiej, która nie uznając ani samodzielności państwa polskiego, ani polskiego rządu, nie widziała możliwości udziału Polaków. Faktycznie zarówno cesarz Karol I podchodził ambiwalentnie do wszelkich pomysłów związanych z koncepcją rozwiązania austro-polskiego, co oświadczył otwarcie urzędnikowi MSZ Gustawowi Gratzowi. Minister O. Czernin pragnął natychmiastowego pokoju, a rozwiązanie austro-polskie widział na dalekim planie. Niemcy za zgodę na przyłączenie Królestwa do Austro-Węgier żądali ważnych rekompensat terytorialno-gospodarczych, począwszy od przyłączenia Zagłębia Dąbrowskiego. Na początku stycznia 1918 roku prowadzono rozmowy co do ewentualnego podziału zajętego obszaru Królestwa Polskiego, ale nie dały one żadnych rezultatów wobec zbyt wielkich niemieckich apetytów. Zamiast tego doszło więc do podpisania układu z Ukrainą⁵⁴.

Jednocześnie od 1 stycznia 1918 roku obecna była w Brześciu, wysłana tam przez Centralną Radę Ukraińską, delegacja w składzie: Wsiewołod Hołubowicz, Mykoła Lubynśkyj, Mykoła Lewyćkyj, Ołeksandr Sewriuk, Mychajło Połozow oraz eksperci: Gazenko i ekonomista prof. Serhij Ostapenko⁵⁵. Ukraińscy delegaci nie posiadali żadnego „praktycznego doświadczenia”, uczestników obrad zaskakiwał ich młody wiek⁵⁶. Od razu, w swoim pierwszym wystąpieniu, wysunęli daleko idące roszczenia terytorialne, domagając się przyłączenia do swojego młodego państwa Chełmszczyzny, Galicji Wschodniej i Bukowiny, a więc także terytoriów należących do Austro-Węgier. Zostało to jeszcze tego samego dnia przez delegacje państw centralnych brutalnie odrzucone, zwłaszcza jeśli chodziło o należące do Austro-Węgier Galicję Wschodnią i Bukowinę⁵⁷. Jak pisze Piotr Mikietyński:

⁵⁴ D. Szymczak, *Sojusznicy i rywale, polityka i okupacja. Austro-Węgry i Rzesza Niemiecka w Królestwie Polskim w okresie I wojny światowej*, [w:] *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914-1918*, pod red. G. Kucharczyka, Warszawa, IH PAN, 2019, ss. 267-269.

⁵⁵ P. Mikietyński, *General Stanisław hrabia Szeptycki...*, op.cit., ss. 214-215; L. Bazyłow, *Odrodzenie sprawy polskiej w kraju i na świecie (1900-1918)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. III: *1795-1918*, pod red. L. Bazyłowa, Warszawa, PWN, 1982, ss. 915-916; С. Попик, *Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни*, Київ – Чернівці, „Золоті литаври”, 1999, s. 134.

⁵⁶ С. Попик, *Українці в Австрії 1914-1918...*, op.cit., s. 134. Ocena ta pojawia się we wspomnieniach i relacjach wielu uczestników rokowań.

⁵⁷ P. Mikietyński, *General Stanisław hrabia Szeptycki...*, op.cit., s. 215.

„[...] mimo to nadal podstawowym założeniem działań austro-węgierskich i niemieckich pozostało maksymalne wykorzystanie karty ukraińskiej w dalszych przetargach politycznych zarówno z Rosją, jak i z powstającym państwem polskim. Niebagatelnym czynnikiem była również kwestia uzyskania dostępu do zapasów zboża ukraińskiego na potrzeby walczących państw centralnych, a zwłaszcza Niemiec. Prowadząc potajemne negocjacje z delegacją ukraińską, dążono równocześnie do zachowania za wszelką cenę poparcia wśród zwolenników orientacji austro-polskiej. [...] Prowadzona w okresie konferencji brzeskiej przez Austro-Węgry wyraźnie dwubiegunowa polityka nie służyła z pewnością zaspokojeniu niepodległościowych nastrojów panujących zarówno wśród Polaków, jak i, coraz żywiej, wśród Ukraińców. Można mówić w tym przypadku o swoistym wyrachowaniu politycznym Wiednia. Celem samym w sobie było przede wszystkim pozyskanie poparcia Ukraińców przez trudno wykonalne w ówczesnych realiach polityczno-militarnych obietnice nabytków terytorialnych. Powstanie w ten sposób ewentualnego źródła konfliktu polsko-ukraińskiego miało zapewnić Austro-Węgrom zachowanie pozycji arbitra, mediatora i właściwego hegemonu na spornym obszarze”⁵⁸.

Przedstawiciele państw centralnych, którzy przeforsowali udział delegacji ukraińskiej, nie byli zainteresowani udziałem w obradach delegacji polskiej i w ten sposób uniknęli rozpatrywania kwestii polskiej⁵⁹.

W dniu 13 stycznia podczas tajnego spotkania niemieckiej i ukraińskiej delegacji z udziałem ich przewodniczących Richarda von Kühlmana i Wsiewołoda Hołubowicza, Ukraińcy stwierdzili, że Wschodnia Galicja jest na tyle związana z narodem ukraińskim narodowymi i kulturalnymi interesami, iż z państwem ukraińskim tworzy nierozzerwalną całość. Kühlmann w odpowiedzi oświadczył, że nie jest upoważniony do rozmów w imieniu Austro-Węgier, ale pretensje terytorialne wobec niej nie stanowią przedmiotu dyskusji. Dał do zrozumienia Ukraińcom, że sukces rozmów z austro-węgierską delegacją będzie zależał od pozycji Niemiec. Na następnych posiedzeniach postawa delegacji austro-węgierskiej uległa widocznej zmianie – 19 stycznia Czernin oświadczył, że Austria gwarantuje narodowy i kulturalny rozwój dla ludności ukraińskiej w monarchii, poprzez stworzenie dla Ukraińców z Galicji Wschodniej odrębnej prowincji w składzie Austrii. Na uwagę Hołubowicza, że Ukraińcy zamieszkują też północną Bukowinę i Węgierską Ukrainę, Czernin zapewnił o możliwości wejścia ich do przyszłej ukraińskiej prowincji⁶⁰. W dniu 21 stycznia

⁵⁸ Ibidem, s. 215.

⁵⁹ L. Bazyłow, *Odrodzenie sprawy polskiej w kraju i na świecie...*, op.cit., s. 916.

⁶⁰ С. Попик, *Українці в Австрії 1914-1918...*, op.cit., ss. 135-137. Węgierska Ukraina – chodzi o region określane również jako Ruś Zakarpacka, choć używane są też jeszcze inne nazwy, którego mieszkańcy, określając sami siebie jako Rusini, wiązali się pod względem kulturowym i narodowościowym przede wszystkim z Rosją, a nie z Ukrainą. Literatura na ten temat jest bardzo bogata, zob. m.in.: M. Jarnecki, P. Kołakowski, „*Ukraiński Piemont*”. *Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*, Warszawa 2017; M. Zgórniak, *Ukraina Zakarpacka 1938-1939*, [w:] *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii*

w swoim dzienniku Czernin zapisał: „Ukraińcy już nie prowadzą rozmów – oni dyktują”⁶¹. Dzięki obiecane mu zbożu – które miało być dzielone między sojuszników w proporcji jeden do jednego – jak pisze Mędrzecki, „mimo fatalnego położenia politycznego Ukrainy jej delegaci prowadzili rozmowy z pozycji partnera, a nie petenta”⁶².

Amerykański historyk, Timothy Snyder, w biografii arcyksięcia Wilhelma Habsburga napisał:

„Wilhelm i jego sprzymierzeniec, galicyjski polityk Mykoła Wasylko, uświadomili ukraińskim dyplomatom z Kijowa, że rozwinięta gospodarka rolna ich kraju znacznie umacnia jego pozycję przetargową. Monarchia habsburska rozpaczliwie potrzebowała żywności. Brytyjska blokada morska spowodowała głód, a podczas wojny produkcja pszenicy spadła niemal o połowę. Dwudziestego stycznia 1918 roku, w trakcie negocjacji, w Wiedniu strajkowało 113 000 robotników domagających się chleba. Następnego dnia habsburski sztab generalny napisał, że armia żyje „z dnia na dzień”⁶³.

Rozpaczliwa sytuacja monarchii spowodowała, że 9 lutego został podpisany pokój, w którym zgodzono się na żądania Ukraińców, ale jednocześnie w tym samym dniu Armia Czerwona zajęła Kijów, który miał być stolicą niepodległej Ukrainy⁶⁴. Jak pisze dalej T. Snyder:

„[...] delegacja ukraińska uzyskała międzynarodowe uznanie dla państwa, które nie mogło się obronić przed bolszewikami, w granicach, które musiały oburzać Polaków, i z prawem Habsburgów do ingerowania w jego sprawy wewnętrzne. Wszystko to w zamian za obietnicę żywności, której państwo ukraińskie nie było w stanie dostarczyć, ponieważ nie posiadało odpowiedniej infrastruktury”⁶⁵.

Według Snydera do sukcesu delegacji ukraińskiej w walnym stopniu przyczynił się arcyksiążę Wilhelm Habsburg, „Wasyl Wyszywany”, uważający się za Ukraińca⁶⁶.

Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28-30 maja 1990, pod red. M. Pułaskiego, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne”, z. 103, Kraków, Nakładem UJ, 1993, ss. 155-162; L. Wasilewski, *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*, Warszawa, Ukraiński Instytut Naukowy, 1934, ss. 138-141.

⁶¹ С. Попик, *Українці в Австрії 1914-1918...*, op.cit., s. 137.

⁶² W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna...*, op.cit., s. 44.

⁶³ T. Snyder, *Czerwony książę*, Warszawa, Świat Książki, 2010, ss. 105-106. Potwierdzenie tragicznej sytuacji żywnościowej Austro-Węgier znajdujemy w wielu źródłach. Generał Erich von Ludendorff w swoich wspomnieniach napisał: „W czasie narady w Berlinie [w dniach 4 i 5 II 1918 – przyp. G.M.] hrabia Czernin wyłożył powody, które skłoniły go do zawarcia bezsprzecznie niekorzystnego dla dualistycznej monarchii pokoju z Ukrainą, z którego powodu oczekiwał silnej wrogości Polaków. Z tej przyczyny domagał się utrzymania politycznych ustaleń w pewnym zakresie w tajemnicy. Sytuacja żywnościowa Austrii miała być tak zła, iż potrzebowała ona zboża z Ukrainy wobec jego coraz mniejszego dopływu z Rumunii, inaczej musiałaby zginąć z głodu”, zob. E. Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, (Cz. 3: sierpień 1917 – październik 1918), Warszawa, Tetrakon, 2017, s. 25.

⁶⁴ T. Snyder, *Czerwony książę...*, op.cit., s. 105.

⁶⁵ Ibidem, s. 105.

⁶⁶ Ibidem, ss. 106-107.

Dowodził on własnymi oddziałami ukraińskimi. Sytuację komplikował fakt, że jego ojciec, arcyksiążę Karol Stefan z Żywca był widziany przez polityków galicyjskich jako kandydat na króla Polski. Sprawa była tym bardziej realna, że Berlin, który odgrywał czołową rolę wśród państw centralnych i do którego należało decydujące zdanie, przysyłał opinie, że mógłby on według jego opinii objąć ten tron⁶⁷.

Interesująca jest nadzwyczaj pochlebna opinia stojącego na czele niemieckiej delegacji generała Hoffmanna o ukraińskich delegatach:

„Podziwiałem w ciągu tych dni młodych Ukraińców. Z całą pewnością wiedzieli dobrze, że prócz ewentualnej pomocy Niemców nie mają nic więcej za sobą i że rząd ich jest pojęciem fikcyjnym; mimo to w rokowaniach swych z hrabią Czerninem trwali stanowczo przy już raz podniesionych żądaniach i nie odstępowali od nich ani na krok”⁶⁸.

Należy dodać, że spór o Chełmszczyznę został rozpoczęty już 6 lipca 1912 roku, kiedy to ukazała się ustawa rosyjskiej Dumy, zatwierdzona następnie przez cara Mikołaja II, wyodrębniająca z części guberni lubelskiej i siedleckiej (a więc z Królestwa Polskiego) osobną gubernię ze stolicą w Chełmie, którą administracyjnie podporządkowano do generałgubernatorstwa kijowskiego. To ostatnie nie zostało do końca przeprowadzone z powodu wybuchu I wojny światowej i zajęcia tych ziem przez wojska państw centralnych, niemniej jednak stanowiło dobitne świadectwo próby ich rusyfikacji⁶⁹. W trakcie rokowań brzeskich miała miejsce ponowna próba oderwania ich od Polski, tym razem przez Ukrainę. Choć obie te próby się nie powiodły, problem powrócił w czasie II wojny światowej i o przyłączenie Chełmszczyzny do Ukrainy zabiegali zarówno nacjonałiści ukraińscy spod znaku OUN, jak i ukraińscy działacze komunistyczni, na czele z Nikitą Chruszczowem, którzy latem 1944 roku ślali do Józefa Stalina listy w sprawie przyłączenia jej do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR). Nie uzyskało to jednak akceptacji Stalina i do tego nie doszło, a Chełmszczyzna ostatecznie po II wojnie światowej pozostała w Polsce⁷⁰.

Postanowienia traktatu pokojowego z Ukrainą w Brześciu wywołały powszechne oburzenie w społeczeństwie polskim, w szczególności te, które dotyczyły przy-

⁶⁷ W. Łazuga, *Kalkulować... Polacy na szczytach c.k. monarchii*, Poznań, Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2013, ss. 383-384.

⁶⁸ M. Hoffmann, *Wspomnienia...*, op.cit., s. 177.

⁶⁹ A. Tkaczyk, *Chełmszczyzna – między imperium a narodami*, „Kurier galicyjski” z 13 XII 2012 r.; Problem guberni chełmskiej szczegółowo opisał A. Wrzyszczyk, *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 1997.

⁷⁰ Informacje na ten temat można znaleźć między innymi w następujących pracach i zbiorach dokumentów: *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50 рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах*, t. I: 1939–1945 рр., Львів, NANU, National Academy of Sciences of Ukraine, 1996, ss. 271-286; J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Rzeszów, Libra PL Sp. z oo., 2017; tegoż, *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów, Libra PL Sp. z oo., 2017.

znania Ukrainie Chełmszczyzny. Spowodowały potężną falę protestów, w tym wszystkich bez wyjątku ugrupowań politycznych. Spowodowały pogorszenie stosunków zarówno polsko-ukraińskich, jak i Polaków z monarchią habsburską. Zostało to określone jako IV rozbiór Polski. Rada Regencyjna wyraziła swój protest w orędziu do narodu zamieszczonym na łamach „Monitora Polskiego” z dnia 15 lutego 1918 roku, ale ten numer „Monitora” został skonfiskowany przez władze okupacyjne. Rząd Jana Kucharzewskiego 11 lutego podał się do dymisji, czego przyczyną były warunki traktatu pokojowego z Ukrainą. Została ona przyjęta dopiero 27 lutego przez Radę Regencyjną i rozpoczęło to trwający do powołania 4 kwietnia 1918 roku rządu Jana Kantego Steczkowskiego kryzys gabinetowy⁷¹. Wobec masowych demonstracji antyniemieckich i proklamowania na 14 lutego strajku powszechnego warszawski generalny gubernator, generał Hans Beseler, podjął decyzję o nałożeniu na Warszawę kontrybucji w wysokości 250 tysięcy marek. Na terenie lubelskiego generalnego gubernatorstwa strajk powszechny miał miejsce już 12 lutego i sparaliżował życie w Chełmie, Kielcach, Krasnymstawie, Radomiu i Lublinie.

W Lublinie 9 lutego do dymisji podał się austriacki generał gubernator Stanisław Szeptycki, została ona przyjęta 20 lutego. W ślad za nim do dymisji podał się Jerzy Poray-Madeyski, szef zarządu cywilnego generalgubernatorstwa, a wraz z nimi wielu urzędników. W dniu 18 lutego został wydany rozkaz, mianujący generała piechoty Antona Lipošćaka, dotychczasowego dowódcę austriackiego IX Korpusu Armijnego, nowym generał gubernatorem na obszar okupacji austro-węgierskiej w Królestwie Polskim. II Brygada Legionów (Polski Korpus Posiłkowy) dowodzona przez generała Józefa Hallera w nocy z 15 na 16 lutego 1918 roku pod Rarańczą podjęła udaną próbę przedarcia się na rosyjską stronę frontu. Połączyła się ona następnie z tworzonym na Ukrainie II Korpusem, nad którym Haller objął dowództwo. W parę miesięcy później, w maju 1918 roku, został on rozбит przez Niemców w bitwie pod Kaniowem, a jego dowódca przez Moskwę i Murmańsk udał się do Francji, gdzie objął dowództwo nad tworzoną pod egidą Komitetu Narodowego Polskiego (KNP) tzw. „błękitną armią”⁷². Przedstawiciele parlamentarnego Koła Polskiego w Wiedniu wydali 16 lutego 1918 roku manifest, w którym stwierdzili między innymi:

⁷¹ L. Bazyłow, *Odrodzenie sprawy polskiej w kraju i na świecie...*, op.cit., s. 918; K.W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Kraków – Warszawa, Nakładem Księgarni J. Czerneckiego, 1920, s. 112. Mikietyński datuje dymisję rządu J. Kucharzewskiego na 12 lutego, zob. P. Mikietyński, *General Stanisław hrabia Szeptycki...*, op.cit., s. 216.

⁷² K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*, op.cit., s. 248; A. Kozłowski, *Rosja wyparta z Europy...*, op.cit., ss. 82-83; M. Zgórnjak, *1914-1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1987, ss. 148-149. Zob. też: M. Orłowski, *General Józef Haller 1873-1960*, Kraków, Wydawnictwo „Arcana”, 2007, s. 149-206; S. Aksamitek, *General Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice, Wydawnictwo „Śląsk”, 1989, ss. 71-99; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa, Wydawnictwo „Bellona”, 1991, ss. 218-253; P. Mikietyński, *General Stanisław hrabia Szeptycki...*, op.cit., ss. 215-217.

„Przyjaźń niemiecko-ukraińska, mająca się ugruntować na trupie Polski i Litwy, chce zasiać nienawiść między polskim a ukraińskim narodem, chce Polsce odebrać wszelkie znaczenie narodowe, państwowe i gospodarcze i uczynić z niej niewolnika państwa, przemysłu i handlu niemieckiego, niewolnika, strzeżonego od wschodu przez wspierane przez Niemcy ukraińskie państwo”⁷³.

W wydanej w kwietniu 1918 roku niewielkiej broszurce Aleksandra Janowskiego czytamy:

„Żal i rozczarowanie po traktacie brzeskim ogarnęły cały naród polski. Oburzeniem zagrzały mównice parlamentarne Wiednia i Berlina, uroczysty protest podniosła Warszawa i całe Królestwo, we wszystkich miastach Galicji zamarło życie codzienne w dniu 18 lutego 1918 roku. 100.000 ludzi liczył pochód narodowy we Lwowie, szły w nim wszelkie stronnictwa, szła partia socjal-demokratyczna, a na wiecu zjednoczonych stronnictw w Przemyślu kreślił słowa protestu biskup Pelczar: *Protestujemy uroczystie przeciw oderwaniu Chełmszczyzny i części Podlasia od Polski, a bohaterkiemu męczeńskiemu ludowi tych ziem ślemy słowa bratniej miłości*”⁷⁴.

Liczne głosy protestu pojawiły się też na łamach prasy polskiej, która była przepełniona artykułami bardzo ostro potępiającymi postępowanie władz Austro-Węgier⁷⁵. Cała polska literatura historyczna omawiająca wydarzenia 1918 roku obszernie opisuje reakcje na układ z Ukrainą, ogromne protesty i załamanie się w ten sposób koncepcji austro-polskiej, co miało istotne znaczenie dla dalszego rozwoju wydarzeń, tym razem w kierunku zerwania z państwami centralnymi⁷⁶. Janusz Sibora skomentował to wydarzenie krótko i bardzo trafnie:

„[...] usilne zabiegi Kucharzewskiego o dopuszczenie delegacji polskiej do udziału w rokowaniach brzeskich okazały się daremne. Wiadomość o zawarciu traktatu z Ukrainą dotarła do Warszawy 11 lutego. Fiasko Rady Regencyjnej i jej gabinetu było oczywiste. Jeszcze tego samego dnia rząd podał się do dymisji”⁷⁷.

⁷³ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866-1925..., op.cit., s. 400.

⁷⁴ A. Janowski, *Chełmszczyzna*, Lublin, Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1918, ss. 36-37.

⁷⁵ W socjalistycznym „Naprzódzie” z 12 lutego 1918 r. pojawił się tytuł: *Chełmszczyzna, Podlasie i Grodzieńskie oddane Ukrainie. Zakończenie stanu wojennego z Rosją. Sprawa polska w Brześciu. Podział Polski*, „Naprzód”, nr z 12 II 1918 r.; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*, op.cit., s. 248.

⁷⁶ Oprócz innych przywołanych w przypisach pozycji, na ten temat zob. też: L. Grosfeld, *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej*, Warszawa, PWN, 1962, ss. 250-274; J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914-1918*, Warszawa, PWN, 1980, ss. 117-124; W. Milewska, J.T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914-1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 1998, ss. 245-253.

⁷⁷ J. Sibora, *Dyplomacja polska w I wojnie światowej*, Warszawa, PISM, 2013, s. 305.

Pozytywnie ten fragment traktatu przyjęli natomiast politycy ukraińscy. Jest to całkowicie zrozumiałe, bowiem dopiero co powstała Ukraina podpisała traktat międzynarodowy z czterema państwami, co dobitnie świadczyło o jej uznaniu w sensie prawnomiędzynarodowym⁷⁸. Z klęski rozwiązania austro-polskiego, którego nigdy nie aprobowali, szczególnie zadowoleni byli Niemcy⁷⁹.

Traktat pokojowy z Ukrainą 9 lutego 1918 roku podpisali: reprezentujący niemieckie dowództwo generał Max Hoffmann i reprezentujący rząd niemiecki Richard von Kühlmann, hr. Ottokar Czernin z ramienia Austro-Węgier; z ramienia Bułgarii premier Wasyl Radosławow, ambasador w Wiedniu Andrej Toszew, I. Stojanowicz, pierwszy sekretarz misji dr Teodor Anastasow i pułkownik Piotr Ganczew; z ramienia Turcji uczynili to: Talaat Pasza, I. Hakki Pasza, Achmet Messimi Bey i A. Izzet Pasza⁸⁰.

Ważnym aspektem tego traktatu (artykuł VII) było zobowiązanie się władz ukraińskich do dostarczenia Niemcom i Austro-Węgrom milion ton zboża i do 500 tysięcy ton żywności, 400 milionów sztuk jajek, tłuszcze, rudy i wiele innych surowców do końca lipca 1918 roku, o czym już była mowa (stąd też określenie: „pokój chlebowy”). Dla państw centralnych było to niezmiernie ważne ze względu na postępującą katastrofę żywnościową; w lecie 1918 roku codzienne przydziały żywnościowe w Niemczech nie przekraczały 1000 kalorii na osobę, wobec codziennych potrzeb ustalonych na 2280 kalorii. Katastrofa głodowa groziła też Austro-Węgrom. Ostatecznie punkt ten nie został zrealizowany, ponieważ Ukraina nie posiadała tak ogromnych zapasów i z dostaw żywności nic nie wyszło. Nie uzyskano więcej niż 9132 wagony zboża i 50 tysięcy koni, a według innych danych na przestrzeni wiosny i lata 1918 roku, państwa centralne otrzymały z Ukrainy 42 tysiące wagonów oficjalnie i 15 tysięcy wagonów nieoficjalnie, drogą kontrabandy. To było znacznie mniej, niż przewidywała umowa i znacząco mniej wobec istniejących potrzeb⁸¹.

Uzyskanie nakreślonych w traktacie liczb w tak krótkim czasie było po prostu niewykonalne i świadczyło o braku realizmu i oderwaniu od rzeczywistości polityków Austro-Węgier. W owym czasie usiłowali oni ratować się przed katastrofą, łudząc się, że uda się wydobyć żywność i surowce z Ukrainy. Ta ostatnia po prawie czteroletnim wojennym wysiłku nic nie posiadała i faktycznie nie można było liczyć na jakiegokolwiek dostawy. Natomiast rząd ukraiński trzeba było wesprzeć wojskami

⁷⁸ K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*, op.cit., s. 248.

⁷⁹ G. Kucharczyk, *Niemieckie „porządki na Wschodzie”...*, op.cit., ss. 118-120; D. Szymczak, *Sojusznicy i rywale, polityka i okupacja...*, op.cit., ss. 268-269.

⁸⁰ <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?AddButton=pages\B\R\Brest6LitovskPeaceTreatyof.htm> [dostęp: 27.01.2020]; *Документы внешней политики СССР*, ss. 195-196.

⁸¹ С. Попик, *України в Австрії 1914-1918...*, op.cit., s. 150; J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., s. 661; M. Zgórniak, *1914-1918. Studia i szkice...*, op.cit., s. 228; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*, op.cit., s. 246; А. О. Чубарьян, *Брестский мир*, op.cit., s. 137.

niemieckimi i austriackimi⁸². Ukraiński historyk Serhij Popyk trafnie pisze, iż: „Podpisując tajną umowę z Austro-Węgrami, ukraińska strona wzięła na siebie absolutnie nierealne zobowiązania [...]”⁸³. Z kolei Jarosław Hrycak, pisząc o tych wydarzeniach, wskazuje, że w owym czasie przez Ukrainę przetoczyło się kilka konfliktów; zarówno one, jak i rozpad monarchii habsburskiej spowodowały, że postanowienia tego traktatu stały się „martwą literą”⁸⁴.

Traktat z 9 lutego 1918 roku nie przetrwał długo, już bowiem w dniu podpisania go do Kijowa wkraczały oddziały bolszewickie, bezwzględnie likwidując państwo, którego delegaci pertraktowali w Brześciu. Trocki jeszcze przed jego podpisaniem depeszował z Brześcia, że posiadanie Kijowa przez bolszewików będzie miało wielkie znaczenie dla dalszego toku rozmów pokojowych⁸⁵. Niemniej jednak miał on donosić następstwa dla całej Europy Środkowo-Wschodniej, wynikające w dużym stopniu z tego, iż Ukraina nie była w stanie dotrzymać swoich zobowiązań, a Austro-Węgry wycofały się ze swoich. Należało do nich przede wszystkim zerwanie z koncepcją rozwiązania austro-polskiego; stało się jasne, że od tego czasu żadne rozwiązanie, w którym będzie mowa o związaniu Polski z Austrią w jakikolwiek sposób, nie będzie możliwe. Ignacy Daszyński w jednej z najdłuższych mów stwierdził, iż „zgasła gwiazda Habsburgów na polskim firmamencie”. Stało się jasne, że przyszłość będzie budowana tylko i wyłącznie bez nich⁸⁶; a ponieważ Ukraińcy dowiedzieli się, że i ich żądania nie zostaną spełnione, nikomu niepotrzebna monarchia wkrótce przestała istnieć, nie znajdując nigdzie obrońców, zaś na scenie politycznej pozostał tylko narastający konflikt polsko-ukraiński. W dniu 4 lipca 1918 roku Austro-Węgry anulowały tajne porozumienie z Ukrainą⁸⁷.

W dniu 13 lutego 1918 roku w Homburgu odbyła się konferencja czołowych osób z kierownictwa Niemiec, w której wzięli udział: cesarz Wilhelm II, feldmarszałek Paul von Hindenburg, generalny kwatermistrz gen. Erich Ludendorff, kanclerz Georg Friedrich hr. Hertling, minister spraw zagranicznych Richard von Kühlmann, a także wicekanclerz i szef Sztabu Admiralicji. Jej uczestnicy stanęli na stanowisku, że należy uczynić wszystko, aby nie dopuścić do okrzepnięcia armii rosyjskiej, kierowanej już w tym czasie przez bolszewików, stłumić bolszewizm na Ukrainie oraz

⁸² K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*, op.cit., s. 247; T. Snyder, *Czerwony księżę...*, op.cit., ss. 108-129.

⁸³ С. Попик, *Українці в Австрії 1914-1918...*, op.cit., s. 150.

⁸⁴ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin, Wydawnictwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 2000, ss. 115-139.

⁸⁵ Ю. Фельштинский, *Крушение мировой революции...*, op.cit., s. 239.

⁸⁶ W. Łazuga, *Kalkulować...*, op.cit., ss. 383-386.

⁸⁷ <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?page=3&ffpath=pages%5CB%5CR%5C-Brest6LitovskPeaceTreatyof.htm#linksaddress> [dostęp: 28.01.2020].

nie dopuścić do ewentualnego wsparcia Rosji przez ententę⁸⁸. W konsekwencji 18 lutego i rankiem 19 lutego rozpoczęły się ponownie działania wojenne na froncie wschodnim.

Przeciwko traktatowi z Ukrainą i dokonaniem w ten sposób podziałowi dawnej carskiej Rosji bezskutecznie protestowała zarówno delegacja Rosji Radzieckiej, na czele z Lwem Trockim, jak i bolszewicy na Ukrainie. Ich sytuacja była o wiele trudniejsza, bowiem Rosja potrzebowała pokoju i nie była w stanie kontynuować wojny, z czego najlepiej zdawał sobie sprawę Lenin. Podpisując 3 marca 1918 roku traktat pokoju z państwami centralnymi, bolszewicy zobowiązali się do „niezwłocznego zawarcia pokoju z Ukraińską Republiką Ludową” i wycofania z jej terytorium oddziałów wojskowych. Ale rokowania między nimi a rządem URL trwały kolejne pięć miesięcy i do niczego nie doprowadziły, choć w tym samym czasie państwa centralne uznały Ukrainę za suwerenne państwo i od lutego do września 1918 roku zawarły z nią kilka dalszych porozumień. Tereny uznanego w Brześciu państwa ukraińskiego obejmowały dziewięć guberni dawnej Rosji: kijowską, podolską, wołyńską, czernihowską, połtawską, charkowską, jekaterynosławską, chersońską, północną część taurydzkiej, dawną gubernię chełmską, południowe części guberni mińskiej i grodzieńskiej wraz z Brześciem (obejmujące około 1/3 ich obszaru), ponadto na podstawie tajnego protokołu rząd Austro-Węgier zobowiązał się do przedstawienia do 31 lipca 1918 roku projektu ustawy o utworzeniu z Bukowiny i Galicji Wschodniej trzeciego, ukraińskiego kraju koronnego⁸⁹.

W dniu 17 lutego 1918 wygasło zawieszenie broni na froncie wschodnim, a ponieważ rozmowy pokojowe z przedstawicielami Rosji Radzieckiej nie przyniosły żadnego rezultatu, 18 lutego wojska niemieckie ruszyły do ataku. Wieczorem 16 lutego generał A. Samojło, starszy wojskowy konsultant radzieckiej delegacji, wysłał z Brześcia do Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych telegram, w którym napisał, iż generał Hoffmann oficjalnie poinformował go, że 18 lutego o godzinie 12 kończy się rozejm i ponownie zaczyna się stan wojny. Od tej pory przez szereg dni Lenin i jego zwolennicy robili wszystko, aby złamać opór przeciwników rozmów pokojowych – zgrupowanych wokół Trockiego oraz „lewicowych komunistów”, głoszących hasło „wojny rewolucyjnej” – i zawrzeć pokój z Niemcami. Było to dodatkowo uzasadnione tym, że 10 lutego Trocki zerwał negocjacje, mówiąc, iż od tej pory jest to stan „ani pokój, ani wojna”. W ciągu tygodnia wojska niemieckie i austriackie zajęły Inflanty i Estonię, 18 lutego Dźwińsk, 19 lutego – Mińsk, 20 lutego Połock, 21 lutego Orszę, w noc na 24 lutego Psków, 25 lutego Borysow, 1 marca Kijów (gdzie zresztą wkroczyła też piętnastotysięczna armia ukraińska), 29 marca

⁸⁸ E. Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia...*, op.cit., ss. 26-27.

⁸⁹ P.R. Magosci, *Historia Ukrainy. Ziemia i ludzie*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2017, s. 654. Tamże fragmenty traktatu pokojowego (ss. 655-658).

zajęli Połtawę, 8 kwietnia Charków, a w początkach maja Krym i wybrzeża Morza Azowskiego, aż do Rostowa nad Donem. Celem w tym ostatnim przypadku było nie tylko ukraińskie zboże, ale też węgiel z Donbasu. Zdumiewające było, że Niemcy zajmowali tak ogromne obszary i miasta praktycznie bez armii, z niewielkimi oddziałami ochotników. Na przykład Dźwińsk zajął niewielki oddziałek 60-100 ludzi, Psków niewielki oddział Niemców, którzy przyjechali na motocyklach. W niektórych miejscach Rosjanie stawiali zażarty opór, na przykład Narwa broniła się do 4 marca.

Rano 1 marca 1918 roku konferencja pokojowa w Brześciu wznowiła obrady⁹⁰. Sytuacja była jednak o tyle złożona, że dla dowódców i polityków niemieckich najważniejszym wtedy zadaniem stawało się zakończenie wojny na wschodzie, aby następnie przetrzymać wojska na zachód i po rozbiciu frontu zachodniego rozstrzygnąć w ten sposób wojnę na swoją korzyść, zanim do Europy przypląną wielotyśne wojska amerykańskie. Z drugiej strony Rosja nie była w stanie prowadzić wojny i na zawarcie pokoju naciskał Lenin, argumentując, iż „innego wyjścia [...] nie mamy”⁹¹. W 1924 roku w „Prawdzie” Trocki opublikował wspomnienia o Leninie, z których jasno wynikało, że obaj doszli do porozumienia, iż pokój będzie podpisany, ale dopiero po rozpoczęciu ofensywy przez wojska niemieckie⁹².

Jeszcze przed zawarciem traktatu z Rosją na łamach „Głosu Narodu” omówiono konsekwencje rewolucji październikowej dla dotychczasowego imperium rosyjskiego, stwierdzając między innymi:

„Jeżeli zasada samookreślenia się narodów, ogłoszona przez rewolucję rosyjską, przeprowadzona zostanie w całej pełni, wówczas mapa niedawnego imperium Mikołaja II z około 80 milionami mieszkańców zmieni się do nie poznania. Na gruzach Rosji carskiej powstałoby państwo narodu rosyjskiego w jego mniej lub więcej przyrodzonych granicach oraz szereg państw innoplemiennych, związanych z nim w związek federalcyjny albo całkowicie wyodrębnionych.

Całe państwo rosyjskie przed wojną obejmowało olbrzymi obszar 22 556 520 kilometrów kwadratowych i liczyło nie mniej ogromną liczbę 171 000 000 mieszkańców. Był to produkt wielowiekowej polityki podbojów i rozbojów, który teraz rewolucja ma rozsadzić. Odpadły już lub też odpadają od byłego caratu następujące obszary obcoplemienne, mające utworzyć na przyszłość mniej lub więcej samodzielne organizmy polityczne”⁹³.

⁹⁰ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., ss. 663-666; A. Kozłowski, *Rosja wyparta z Europy...*, op.cit., ss. 82-84; А.О. Чубарьян, *Брестский мир*, op.cit., ss. 165-185, tam dokładny opis wewnętrznych starć w radzieckim kierownictwie, zakończonych przełamaniem przez Lenina oporu współtowarzyszy kontynuowania rozmów z Niemcami; Ю. Фельштинский, *Крушение мировой революции...*, op.cit., ss. 259-260.

⁹¹ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., s. 667.

⁹² Ю. Фельштинский, *Крушение мировой революции...*, op.cit. ss. 234-235.

⁹³ *Państwa narodowe na gruzach caratu*, „Głos Narodu”, nr 301 z 24 XII 1917 r.

Następnie autor wymienił, podając też za każdym razem szczegółowo obszar i liczbę mieszkańców: Królestwo Polskie, Finlandia, Litwa, Łotwa, Białoruś, Estonia, „republika ukraińska”, Besarabia, Kaukaz, Turkiestan⁹⁴.

Podpisany 3 marca 1918 roku traktat pokojowy z Rosją miał ogromne znaczenie. Przede wszystkim przewidywał, że stan wojny został zakończony, a Rosja i państwa centralne będą od tej pory „żyć w pokoju i przyjaźni” (artykuł I). Ziemie leżące na zachód od ustanowionej w nim linii, nie będą dalej podlegały zwierzchnictwu Rosji, natomiast specjalna komisja rosyjsko-niemiecka dokładnie określi jej przebieg (artykuł III). Artykuł IV dodatkowo przewidywał, że wojska rosyjskie opuszczą okręgi Ardahan, Kars i Batumi na Kaukazie, a prowincja Wschodnia Anatolia zostanie zwrócona Turcji. Artykuł V przewidywał przeprowadzenie przez Rosję całkowitej demobilizacji armii. Bardzo istotne postanowienia zawierał artykuł VI: Rosja zobowiązała się niezwłocznie zawrzeć pokój z Ukraińską Republiką Ludową, wojska rosyjskie (Czerwona Gwardia) miały natychmiast opuścić jej terytorium. Podobne postanowienia dotyczyły też Estonii, Inflant oraz Finlandii. Wreszcie natychmiast po ratyfikowaniu traktatu miały zostać przywrócone stosunki dyplomatyczne między jego sygnatariuszami.

Traktat z Rosją (Rosyjską Federacyjną Radziecką Republiką), podpisali przedstawiciele Niemiec, Austro-Węgier, Bułgarii i Turcji. Ze strony rosyjskiej podpisali go: Grigorij J. Sokolnikow, członek Centralnego Wykonawczego Komitetu Rad Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich Delegatów, Lew M. Karachan, członek Centralnego Wykonawczego Komitetu Rad Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich Delegatów oraz zastępca ludowego komisarza spraw zagranicznych, Georgij W. Cziczerin, Grigorij I. Pietrowskij, ludowy komisarz spraw wewnętrznych. Ze strony państw centralnych podpisali go: książę Leopold Bawarski, niemiecki minister spraw zagranicznych Richard von Kühlmann, poseł dr von Rosenberg, szef sztabu na Froncie Wschodnim generał major Max Hoffmann. Z ramienia Austro-Węgier traktat pokojowy podpisany został przez ministra spraw zagranicznych hrabiego Ottokara Czernina von und zu Chudenitz, byłego ambasadora Austro-Węgier w Rzymie Kajetana Merey von Kapos-Mere, generała piechoty Maximiliana Csicsericza von Bacsany; z ramienia Bułgarii przez ambasadora Bułgarii w Wiedniu Andrieja Toszewa, pułkownika Piotra Ganczewa i pierwszego sekretarza bułgarskiej misji doktora Teodora Anastasowa; z ramienia Turcji przez byłego wielkiego wezyra, członka Ottomańskiego Senatu, ambasadora w Berlinie Ibrahima Hakki paszę, gen. kawalerii Zeki paszę⁹⁵.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Tekst traktatu pokojowego z Rosją wielokrotnie był publikowany. Najpóźniej chyba, wraz z załącznikami dotyczącymi kwestii gospodarczych oraz dokumentami związanymi z problemami ustępstw wobec Niemiec, jego ratyfikacji w RFSRR i następnie ogłoszenia go nieważnym, został opublikowany w 1957 roku w Moskwie, w ważnym wydawnictwie *Документы внешней политики СССР*, t. I,

Ówczesna prasa w Królestwie i Galicji szczegółowo opisała postanowienia traktatu, zwłaszcza uwydatniając straty terytorialne Rosji. W ówczesnych gazetach zamieszczano jego tekst⁹⁶. Jego konsekwencje przedstawiano w wielu artykułach w sposób nadzwyczaj pozytywnie komentujący to wydarzenie. Akcentowano fakt, iż oznaczało ono „rozbiór Rosji” i cofnięcie jej do stanu terytorialnego sprzed panowania Piotra I; Rosja traciła Królestwo Polskie, Litwę, Kurlandię, Ukrainę, Finlandię, Estonię, Inflanty, wreszcie na rzecz Turcji okręgi Ardahan, Kars i Batumi. Podkreślano, że oznacza to też koniec wojny na wschodzie, co powinno zostać przychylnie przyjęte przez miejscową ludność⁹⁷. Krytyczny głos, ukazujący negatywne konsekwencje dla chrześcijańskiej ludności – Ormian – która w wyniku postanowień pokoju brzeskiego znalazła się w granicach Turcji, należał do jednego z czołowych socjalistycznych posłów do Reichstagu, Hugo Haasego i został przedrukowany z prasy niemieckiej. Cenzura nie ingerowała, byłoby to bowiem nadzwyczaj niezręcznie wykreślać wypowiedzi niemieckich polityków przedrukowywane z prasy niemieckiej⁹⁸. Metodę przedrukowywania tekstów z prasy niemieckiej często stosowano dla uniknięcia ingerencji cenzorskich, także aby pokazać zaborcze cele niemieckie w czasie toczącej się wojny⁹⁹. Mimo różnych działań propagandowych Niemców i Austriaków społeczeństwo polskie zachowało dystans wobec tych układów, do czego najbardziej przyczyniło się zawarcie przez państwa centralne pokoju z Ukrainą 9 lutego 1918 roku, o czym wcześniej była już mowa¹⁰⁰.

Warto zwrócić uwagę na opinię Richarda Pipesa o traktacie narzuconym Rosji:

„Warunki traktatu były wyjątkowo uciążliwe. Dają pojęcie o tym, jakiego rodzaju traktat pokojowy oczekiwał sprzymierzonych w razie przegrania wojny i dowodzą, jak bezpod-

Moskwa, Государственное издательство политической литературы, 1957. W Polsce opublikowany został w: L. Gelberg, *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, t. II, Warszawa, PWN, 1958, ss. 15-18; S. Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. I: 1917-1926, Poznań 1989, ss. 40-43 oraz zamieszczony w zbiorze: *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866-1925...*, op.cit., ss. 406-408. W wersji angielskiej jest dostępny w Internecie: https://www.gpedia.com/uk/gpedia/Файл:Traktat_brzeski_1918.jpg (w ślad za: Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, gdzie jest oryginał traktatu, spisany odręcznie, w językach: niemieckim, węgierskim, bułgarskim, tureckim i rosyjskim).

⁹⁶ Np. „Gazeta Lwowska”, nr 52 z 5 III 1918 r.; „Nowa Reforma”, nr 103 z 4 III 1918 r.

⁹⁷ *Co traci Rosja w pokoju brzeskim?*, „Naprzód”, nr 54 z 7 III 1918 r.; *Batumi, Kars i Ardahan*, „Naprzód”, nr 55 z 8 III 1918 r.; *Pokój z Rosją podpisany. Warunki pokoju; nowy podział Rosji. Zajęcie Kijowa*, „Naprzód”, nr 52 z 5 III 1918 r.

⁹⁸ *Niezawisli socjaliści niemieccy o polityce rządu*, „Naprzód”, nr 74 z 31 III 1918 r. Dzięki inicjatywie dr. Johannesa Lepsiusa, przewodniczącego Towarzystwa Niemiecko-Ormiańskiego, zostały opublikowane świadectwa ludobójstwa Ormian w czasie I wojny światowej, mimo niechęci władz niemieckich, które uważały, że wymierzone to jest w Turcję, ówczesnego wojennego sojusznika Niemiec.

⁹⁹ *Annektować!*, „Naprzód”, nr 88 z 18 IV 1918 r.

¹⁰⁰ *Powstanie II Rzeczypospolitej 1866-1925. Wybór dokumentów 1866-1925...*, op.cit., s. 407; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich...*, op.cit., ss. 218-232.

stawne były utyskiwania Niemców na wersalski „dyktat”, pod każdym względem łagodniejszy od traktatu narzuconego przemocą bezsilnej Rosji. Rosja została zmuszona do poważnych ustępstw terytorialnych, które kosztowały ją większość ziem podbitych począwszy od połowy XVI wieku: na zachodzie, północnym zachodzie i południowym zachodzie obejmowały zaledwie terytorium Księstwa Moskiewskiego. Musiała się zrzec Polski i Finlandii, Estonii, Łotwy i Litwy, a także Zakaukazia, na wszystkich tych ziemiach albo powstały suwerenne państwa pod niemieckim protektoratem, albo zostały one wcielone przez Niemcy. Moskwa musiała też uznać Ukrainę jako niepodległą republikę. W myśl tych postanowień Rosja musiała oddać 750 000 km² obszaru prawie dwukrotnie większego od powierzchni Niemiec; dzięki traktatowi brzeskiemu terytorium Niemiec powiększyło się trzykrotnie. [...] Ale jeszcze większą goryczą przepełniały większość Rosjan klauzule gospodarcze, zawarte w aneksach, przyznające Niemcom specjalną pozycję w Rosji Radzieckiej. Wielu Rosjan wierzyło, że Niemcy zamierzali skorzystać z tych praw nie tylko w celu osiągnięcia korzyści gospodarczych, ale także w celu zduszenia rosyjskiego socjalizmu. [...]

Obywatelom i firmom mocarstw centralnych traktat *de facto* gwarantował wyłączenie spod dekretów o nacjonalizacji, które władze bolszewickie wydały po dojściu do władzy oraz zezwolenie na posiadanie w Rosji Radzieckiej własności ruchomej i nieruchomości, a także na uprawianie na jej terytorium działalności handlowej, przemysłowej i wolnych zawodów. Cudzoziemcy ci mogli repatriować z Rosji majątek trwały nie płacąc żadnych podatków. Rozporządzenie to działało wstecz: nieruchomości i prawa eksploatacji gruntów i kopalni, skonfiskowane obywatelom państw-sygnatariuszy traktatu w czasie wojny, podlegały zwrotowi dawnym właścicielom; w razie nacjonalizacji właściciele mieli otrzymać odpowiednie odszkodowanie. Ta sama zasada dotyczyła posiadaczy obligacji przedsiębiorstw upaństwowionych. Przewidziano zastrzeżenia dotyczące swobodnego tranzytu artykułów handlowych z jednego kraju do drugiego, przyznając każdemu z nich klauzulę najwyższego uprzywilejowania. Anulując dekret ze stycznia 1918 roku, który unieważniał rosyjskie długi państwowe i prywatne, rząd radziecki uznawał obowiązek honorowania całości zadłużenia u mocarstw centralnych i wznowienia spłaty odsetek na warunkach, jakie miały być ustalone w odrębnych porozumieniach.

Porozumienia te dawały mocarstwom centralnym – a w praktyce Niemcom – bezprecedensowe przywileje eksterytorialności w Rosji Radzieckiej, przez wyłączenie ich z panującego tam systemu gospodarczego i zezwolenie na angażowanie się w prywatną przedsiębiorczość w gospodarce, która stawała się coraz bardziej uspołeczniona. Niemcy stawały się faktycznie współwłaścicielem Rosji: mogły przejąć cały sektor prywatny, rządowi rosyjskiemu zaś pozostawało zarządzanie sektorem upaństwowionym. Na mocy warunków traktatu właściciele rosyjskich przedsiębiorstw przemysłowych, banków i papierów wartościowych mogli sprzedawać swój majątek Niemcom i w ten sposób wyłączać go spod komunistycznej kontroli. [...] Chcąc zapobiec takiej ewentualności, w czerwcu 1918 roku bolszewicy upaństwowili większość radzieckiego przemysłu.

Inne artykuły traktatu zobowiązywały Rosję do demobilizacji armii i marynarki wojennej – innymi słowy, do trwałej bezbronności, do wyrzeczenia się agitacji i propa-

gandy, poszanowania suwerenności Afganistanu i Persji. Kiedy rząd radziecki zaznajomił swoich obywateli z tekstem traktatu brzeskiego – uczynił to z pewnym opóźnieniem, tak bardzo bowiem bał się opinii publicznej – całe spektrum polityczne, od skrajnej lewicy, po skrajną prawicę, zatrzęsło się z oburzenia. [...] Hrabia Mirbach, pierwszy ambasador niemiecki w Rosji Radzieckiej, depešował w maju [1918 r.] do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, że Rosjanie jak jeden mąż odrzucają traktat, stwierdzając, że jest jeszcze bardziej odpychający niż bolszewicka dyktatura [...]. Żaden rząd rosyjski nigdy nie oddał tak wiele ziem ani nie udzielił obcemu mocarstwu tak rozległych przywilejów. Rosja nie tylko 'zaprzedawała międzynarodowy proletariat'; przebyła też długą drogę w kierunku przekształcenia się w niemiecką kolonię'¹⁰¹.

Istotną rolę, jaką odegrał traktat z Rosją, podkreślili Michał Heller i Aleksander Niekricz:

„3 marca 1918 roku sowiecka delegacja podpisała w Brześciu Litewskim traktat pokojowy, 'haniebny' według wyrażenia Lenina, godząc się na niemiecką okupację krajów bałtyckich, części Białorusi, całej Ukrainy. Republika sowiecka zobowiązała się do wypłacenia Niemcom ogromnej kontrybucji w żywności, surowcach, złocie. Ale Lenin ocalił władzę. Pokój brzeski – konkluduje Mała encyklopedia sowiecka – spełnił swą podstawową rolę: utrzymał dyktaturę proletariatu'¹⁰².

Obradujący w dniach 6-8 marca 1918 roku VII zjazd SDPRR(b)/RKP(b) w tajnej rezolucji upoważnił Komitet Centralny do zerwania w każdej chwili wszystkich traktatów zawartych z państwami imperialistycznymi i burżuazyjnymi, jak również do wypowiedzenia im wojny. Rezolucja ta była związana bezpośrednio z traktatem brzeskim i nigdy nie została formalnie unieważniona¹⁰³.

Traktat stanowił wycofanie się Rosji z wojny i zerwanie sojuszu z ententą. Nic więc dziwnego, że stanowisko wobec niego krajów ententy było całkowicie negatywne. Oznaczał utratę przez Rosję ziem Królestwa Polskiego, Litwy, Łotwy, Estonii, zachodniej Białorusi, Finlandii i Wysp Alandzkich, okręgów Karsu, Ardahanu i Batumi na Zakaukaziu. Rosja została zobowiązana do zawarcia pokoju z Ukrainą. Zachodnia granica Rosji ustalona traktatem rozpoczynała się nad Zatoką Ryską w miejscowości Jespar, dochodziła do Dźwiny i wzdłuż niej biegła do Dyneburga. Następnie przez Widze, Święciany, Michaliszki, Słobódkę, Oszmianę i Zelwę szła do granicy Ukraińskiej Republiki Ludowej. W punkcie trzecim tajnego protokołu do traktatu rząd sowiecki zobowiązał się, że rozbroi i nie dopuści do formowania nowych oddziałów polskich w Rosji. W podpisanym 27 sierpnia 1918 roku traktacie

¹⁰¹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska...*, op.cit., ss. 470-471.

¹⁰² M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 1: *Od narodzin do wielkości 1917-1939*, Poznań, Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2016, s. 82.

¹⁰³ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska...*, op.cit., ss. 473-474.

dotychczas Rosja wyraziła zgodę na zapłacenie Niemcom reparacji wojennych w wysokości 6 miliardów marek (dzisiejsze 200 miliardów dolarów), z których 10 i 30 września przekazała Niemcom 662,5 miliona marek¹⁰⁴.

W wyniku traktatu Niemcy przerzucili na Zachód 44 dywizje, ale nie wpłynęło to już na losy wojny. Traktatem tym Rosja zakończyła swój udział w I wojnie światowej, co spowodowało, iż jej delegacja nie brała udziału w obradach paryskiej konferencji pokojowej. Z powodu ogromnych strat terytorialnych był on bardzo niepopularny wśród wszelkich orientacji politycznych w Rosji, między innymi regionalne Biuro Moskiewskie partii bolszewickiej w grudniu 1917 roku oficjalnie ogłosiło swój sprzeciw wobec niego. Zmusiło to Lenina do skomplikowanych manewrów w celu przeprowadzenia swoich zamiarów, którego zresztą w tej sytuacji poparł Lew Trocki. Lewicowi eserowcy i kilku bolszewików na znak protestu zrezygnowali z funkcji ministerialnych. Chcąc doprowadzić do wznowienia wojny z Niemcami, 6 lipca 1918 roku eserowcy dokonali zamachu na niemieckiego ambasadora, Wilhelma von Mirbach-Harffa. Zamach ten stał się dla nich sygnałem do podjęcia nieudanej próby antybolszewickiego puczu, co zakończyło się represjami wobec ich partii i jej likwidacją¹⁰⁵.

Ważną częścią traktatu były postanowienia dotyczące Kaukazu i Turcji. W czasie I wojny światowej toczyły się działania wojenne między armiami obu państw na Kaukazie, a po wygaśnięciu rozejmu, w dniu 12 lutego 1918 roku, wojska tureckie wznowiły działania wojenne w Anatolii pod pretekstem niesienia pomocy muzułmanom atakowanym przez „bandy ormiańskie” po rosyjskiej stronie frontu. Posuwały się do przodu, nie napotykając większego oporu ze strony niewielkich oddziałów ormiańskich i gruzińskich. Na mocy artykułu IV traktatu brzeskiego Rosja wycofała się ze wschodniej Anatolii i zrezygnowała z okręgów Kars, Ardahan i Batumi. Jednocześnie bolszewicy zobowiązali się nie ingerować w stosunki polityczne oraz przynależność państwową tych państw, zaś ludność miała określić status państwowy w porozumieniu z państwami sąsiednimi, a zwłaszcza Turcją. Podpisany także 3 marca „Układ dodatkowy do traktatu zawartego pomiędzy Rosją a Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją” uściślał postanowienia artykułu IV. Przede wszystkim Rosja Radziecka zobowiązała się wycofać z tych trzech okręgów, gdzie miały wkroczyć siły tureckie. Oznaczało to przywrócenie granicy sprzed wojny rosyjsko-tureckiej z 1877 roku. Jeszcze w 1917 roku z inicjatywy tamtejszych polityków powstał Komisariat Zakaukaski, a w styczniu 1918 roku Sejm Zakaukaski. Jego przedstawiciele zgodzili się na rozpoczęcie rozmów pokojowych z Turcją w Trapezuncie 12 marca 1918 roku. Bezskutecznie próbowali uzyskać zgodę Turcji na granicę z 1914 roku, ale wobec niepowodzenia, 14 kwietnia Sejm Zakaukaski odwołał delegację z Tra-

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem; Ю. Фельштинский, *Крушение мировой революции...*, op.cit., ss. 225-230.

pezuntu. Wojska tureckie zajmowały kolejne terytoria, między innymi 12 marca Erzurum, 15 kwietnia Batumi, a 25 kwietnia Kars. W dniu 22 kwietnia Sejm Zakaukaski zdecydował o utworzeniu Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej, zaś 11 maja 1918 roku rozpoczęły się rozmowy jej delegacji z przedstawicielami rządu tureckiego w Batumi. Pojawiła się tam obserwacyjna misja niemiecka, kierowana przez gen. mjr. Ottona von Lossowa (przedstawiciela niemieckiego naczelnego dowództwa przy rządzie tureckim). Dnia 27 kwietnia w Konstantynopolu zostało podpisane niemiecko-tureckie porozumienie o podziale stref wpływów na Kaukazie – Niemcy objęły Gruzję, a Turcja pozostały obszar Zakaukazia. Jego konsekwencją były umowy gruzińsko-niemieckie, podpisane w Poti 28 maja 1918 roku. Podkreślono, że opierają się one na traktacie brzeskim, a na ich mocy podobne uprawnienia w Gruzji miały uzyskać pozostałe państwa centralne. Umowa „Tymczasowe porozumienie o ustanowieniu między Niemcami i Gruzją preliminaryjnych stosunków wzajemnych” oznaczała uznanie Gruzji przez Niemcy, ale jednocześnie ich hegemonię w tym kraju. Niemieckie wojska obsadziły linie kolejowe i port w Poti (łącznie przebywało tam 45 tysięcy żołnierzy niemieckich), Niemcy uzyskali wyłączność eksploatacji i wywozu z Gruzji surowców¹⁰⁶. Na Zakaukaziu przynajmniej na krótko Niemcom udało się zrealizować swoje plany i rozciągnąć tam swoje wpływy, do czego podstawę stanowiły traktaty brzeskie.

Traktat pokojowy z Rosją został ratyfikowany 15 marca 1918 roku postanowieniem IV Nadzwyczajnego Wszechrosyjskiego Zjazdu Rad, o czym w nocy z 18 marca ludowy komisarz spraw zagranicznych G. Cziczerin powiadomił rząd niemiecki¹⁰⁷. W Niemczech cesarz Wilhelm II ratyfikował go 26 marca 1918 roku¹⁰⁸. Wymiana dokumentów ratyfikacyjnych nastąpiła w Berlinie 29 marca 1918 roku¹⁰⁹.

Latem 1918 roku w Berlinie pod przewodnictwem sekretarza stanu w niemieckim MSZ Richarda von Kühlmana odbyły się rozmowy dla omówienia niezależnych w Brześciu kwestii – między innymi sytuacji na Kaukazie, sytuacji Krymu, Estonii i Inflant, sprawę jeńców wojennych obu stron, którzy wobec zakończenia działań wojennych powinni powrócić do domu oraz ustalenie podstawowych zasad wzajemnych stosunków ekonomicznych¹¹⁰. W ich wyniku zostało podpisane 27 sierpnia 1918 roku dodatkowe porozumienie uzupełniające traktat brzeski, z jednej strony między Rosją, a z drugiej między Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją. W nim między innymi zdecydowano o sprawach demarkacyjnych i granicznych.

¹⁰⁶ P. Olszewski, *Polityka państw ententy wobec Zakaukazia w latach 1918-1921*, Piotrków Trybunalski, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej, 2001, ss. 28-37.

¹⁰⁷ *Документы внешней политики СССР...*, op.cit., ss. 212-213.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 124.

¹⁰⁹ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., s. 668.

¹¹⁰ *Rokowania rosyjsko-niemieckie i ukraińsko-rosyjskie*, „Naprzód”, nr 118 z 5 VI 1918 r.

Niemcy zadeklarowali, że nie będą w żaden sposób mieszać się w stosunki między państwem rosyjskim i jego poszczególnymi obwodami (artykuł 4.). Następne artykuły (5.-10.) dotyczyły północno-rosyjskich obwodów, Livlandii (Inflant), Estlandii, Kurlandii i Litwy. Faktycznie oznaczały one zgodę Rosji na niepodległość Finlandii, Litwy, Łotwy i Estonii. Artykuły 11. i 12. dotyczyły Ukrainy, a artykuł 13. miał następujące brzmienie: „Rosja wyraża swoją zgodę na to, aby Niemcy uznały Gruzję za samodzielny państwowy organizm”, co było także jedną z konsekwencji traktatu pokojowego z Rosją podpisanego w Brześciu 3 marca 1918 roku. W następnym, 14. artykule, Niemcy zobowiązały się nie popierać jakiegokolwiek państwa trzeciego na Kaukazie, ponadto wytyczona została na Kaukazie linia, co do której oba państwa zobowiązały się, iż nie mogą jej przekraczać siły zbrojne żadnego państwa trzeciego. Umowa z 27 sierpnia miała podlegać ratyfikacji; podpisana została przez A. Joffego (w owym czasie ambasadora w Niemczech), a ze strony niemieckiej przez pełniącego funkcję ministra spraw zagranicznych Niemiec od 9 lipca 1918 roku Paula von Hintze i dyrektora w ministerstwie spraw zagranicznych doktora Johanna Kriegera¹¹¹.

4 września 1918 roku socjalistyczny „Naprzód” skomentował podpisanie w Berlinie dodatkowych porozumień w sposób następujący:

„W ubiegłym tygodniu podpisano w Berlinie trzy traktaty dodatkowe do pokoju brzeskiego z 3 marca b.r. Fakt ten posiada pierwszorzędne znaczenie polityczne. Przede wszystkim stwierdza wolę Niemiec wytrwania w polityce zainaugurowanej w Brześciu Litewskim. [...] Bałtyk stał się jeziorem niemieckim. Ale na tem nie kończy się proces rozkładu Rosji. Rząd sowiecki musiał uznać niezawisłość Gruzji, okupowanej obecnie przez wojska tureckie. W zamian za to Niemcy zgodziły się na pozostawienie Rosji reszty Kaukazu razem z Baku i jego olbrzymimi źródłami ropy, zawarowawszy sobie odpowiedni udział w zużytkowaniu tego minerału [...]”¹¹².

Nie ulega wątpliwości, że anonimowy autor artykułu zbyt optymistycznie ocenił przyszłość Niemiec i możliwości ich ekspansji na wschodzie, nie biorąc pod uwagę możliwości ich ostatecznej klęski na Zachodzie. Analizując pod tym kątem prasę wydawaną na ziemiach polskich, pamiętać trzeba, że nieprzerwanie funkcjonowała cenzura niemiecka i austriacka, która poprzez swoje ingerencje wpajała czytelnikom przekonanie o całkowitym końcu Rosji. Tymczasem władze bolszewickie

¹¹¹ *Документы внешней политики СССР...*, op.cit., ss. 437-445. W. Materski pisze o uznaniu przez Rosję niepodległości Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu. Faktycznie jednak w tym dokumencie wymieniona jest tylko Gruzja, i to w kontekście uznania jej niepodległości przez Niemcy, na co Rosja nie wyraziła sprzeciwu, zob. W. Materski, *Kaukaz w polityce międzynarodowej 1917-1921*, [w:] *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918-1940)*, pod red. M. Kornata, Warszawa, Wydawnictwo Adam Marszałek, IH PAN, 2012, ss. 130-131.

¹¹² *Zapowiedź terroru w Rosji*, „Naprzód”, nr 194 z 4 IX 1918 r.

zawierały pokój brzeski w pełnym przekonaniu, że jest to rozwiązanie całkowicie tymczasowe. Lenin otwarcie stwierdził:

„Jest rzeczą śmieszną nie znać historii wojen i nie wiedzieć, że traktat jest środkiem gromadzenia sił [...]. Historia wojen wykazuje niezwykle jasno, że podpisanie traktatu w wypadku klęski jest środkiem gromadzenia sił”¹¹³.

Jest skądinąd rzeczą zadziwiającą, że Lenin był i jest krytykowany przez wielu autorów za wypowiedzenie tak oczywistej opinii, bowiem w historii można znaleźć bardzo wiele przypadków, kiedy pokój zostaje zawarty właśnie w celu lepszego przygotowania się do kolejnej wojny, a wielu polityków takie swoje prawdziwe cele skrywa przed opinią publiczną, nawet własnego kraju.

Jednocześnie Lenin był bardzo ostro krytykowany za zawarcie tego pokoju przez wszystkie siły polityczne w Rosji, w tym też przez przedstawicieli swojego obozu politycznego. Zarzucali mu oni między innymi, iż zawierając go, wbił nóż w plecy niemieckiej rewolucji. Drudzy zarzucali mu zdradę Rosji i jej sojuszników. Zawarcie tego pokoju budziło więc żywe niezadowolenie właściwie wszystkich sił politycznych w Rosji¹¹⁴.

W dniu 20 września 1918 roku w nocy do rządu tureckiego komisarz spraw zagranicznych G. Cziczerin zawiadamiał, że rząd radziecki uważa, iż traktat pokojowy zawarty w Brześciu przestał obowiązywać¹¹⁵. Niedługo potem, po kapitulacji Niemiec, podobne pismo Cziczerin skierował do władz niemieckich i Rosja poczęła niwelować straty poniesione w pokoju brzeskim.

Rozejm w Compiègne 11 listopada 1918 r. i traktat wersalski uznawały pokój brzeski za niebyły. Jak pisze Richard Pipes,

„[...] Rzesza zobowiązana została szanować niepodległość wszystkich terytoriów, które stanowiły część byłego Cesarstwa rosyjskiego w dniu 1 sierpnia 1914 roku jako trwała i niezbywalna (art. 116) oraz przyjąć obowiązek uznania w całej pełni wszelkich traktatów lub układów, które by Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone zawarły z Państwami czy to już utworzonymi, czy powstać mającymi na całym lub na części terytorium dawniejszego Cesarstwa rosyjskiego, w jego granicach z 1 sierpnia 1914, oraz obowiązek uznania granic tychże państw, jakie zostaną ustalone [...] (art. 117)”¹¹⁶.

Po rozejmie w Compiègne rząd bolszewicki uznał postanowienia traktatu brzeskiego za nieistniejące¹¹⁷. Na mocy uchwały Ogólnorosyjskiego Centralnego Komii-

¹¹³ Cyt. za: *Historia dyplomacji 1914-1939*, t. III, op.cit., s. 114.

¹¹⁴ Ю. Фельштинский, *Крушение мировой революции...*, op.cit., s. 7.

¹¹⁵ *Po zerwaniu pokoju brzeskiego z Turcją*, „Naprzód”, nr 225 z 10 X 1918 r. Bolszewicy wypowiedzieli traktat brzeski 5 listopada 1918 r. Zob. J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, op.cit., s. 668.

¹¹⁶ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska...*, op.cit., ss. 473-474.

¹¹⁷ *Ibidem*, ss. 473-474.

tetu Wykonawczego Rad z 13 listopada 1918 roku o anulowaniu traktatu stwierdzono, że warunki pokoju z Niemcami „straciły moc obowiązującą i ważność”¹¹⁸. Wypowiedzenie było kwestią oczywistą, nie było żadnej siły politycznej, żadnego państwa zainteresowanego w utrzymaniu postanowień tego traktatu. Nie miał więc żadnych szans na przetrwanie.

Oba te traktaty przetrwały zaledwie kilka miesięcy. Były i pozostały świadectwem próby opanowania i rządzenia Europą Środkowo-Wschodnią przez Niemcy. Należy je widzieć jako jeden z elementów niemieckiej polityki wschodniej, realizacji polityki ekspansji na wschód. Wszyscy sygnatariusze traktatów byli jednak zbyt słabi, aby mogły one przetrwać. W odróżnieniu od wielu innych rozmów dyplomatycznych, rokowania nad postanowieniami pokojowymi prowadzone były w sposób z jednej strony bardzo zacięty, a z drugiej, choć rozmówcy byli bardzo osłabieni prowadzoną do tej pory wojną, jednocześnie wysuwali daleko idące żądania. Zdawano sobie bowiem sprawę ze słabości przeciwników i upatrywano w tym szansę na własny sukces, a dalej – widziano w tym szansę na wygranie wojny. To ostatnie szybko okazało się złudzeniem. Rozwój wydarzeń na ówczesnej scenie militarno-politycznej spowodował, że wszyscy uczestnicy tych rozmów w jakimś sensie ponieśli klęskę. Jako pierwsi przegrali Rosjanie, ponosząc klęskę militarną w I wojnie światowej i w konsekwencji tego jako postanowienia pokoju w Brześciu były dla nich wielce niekorzystne. W latach późniejszych usiłowali odwrócić negatywne dla nich postanowienia pokoju brzeskiego, ale tylko do pewnego stopnia udało się to zrobić. Państwa centralne skapitulowały w listopadzie 1918 roku, w wyniku czego klęską zakończyły się niemieckie plany agresji w Europie Środkowo-Wschodniej i jednocześnie niepowodzeniem budowany i tworzony przez Niemców łańcuch pseudonipodległych, powiązanych z nimi marionetkowych organizmów państwowych. Rozmowy toczony w Brześciu, zawarte tam traktaty oraz ich następstwa przyczyniły się też do sukcesu powstających nowych państw narodowych, które w Europie Środkowo-Wschodniej zastąpiły trzy „stare” cesarstwa: Rosję, Niemcy i Austro-Węgry. Te trzy monarchie okazały się wielkimi przegranymi w wyniku I wojny światowej, a traktaty brzeskie były nieudaną próbą ich ratunku. Występując przeciwko Rosji, widząc na terenach Europy Środkowo-Wschodniej ogromny obszar przyszłej ekspansji, stosując wypróbowane metody „dziel i rządź”, Niemcy liczyli na to, iż uda im się podporządkować tę część Europy. Narzucane przez Niemców mieszkańcom Europy Wschodniej rozwiązania tak dalece nie przystawały do ich pragnień i dążeń, że nie miały najmniejszych szans przetrwania. W Brześciu podpisywano układy, nie oglądając się na realne możliwości ich zrealizowania, a ludzie żyjący poza murami tego miasta tworzyli już na przyszłość swoje własne wizje przyszłego kraju i państwa,

¹¹⁸ S. Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. I: 1917-1926, op.cit., ss. 71-73.

całkowicie odległe od koncepcji, w których obracali się dyplomaci i wojskowi, próbujący nakreślić sobie i podwładnym obraz przyszłości. Jak się okazało po kilku miesiącach, nikogo ona nie interesowała.

Literatura

Dokumenty opublikowane

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. I: *marzec 1917 – listopad 1918*, Warszawa, KiW, 1962.

Filasiewicz S., *La question polonaise pendant la guerre mondiale*, Paryż, Section d'études et de publications politiques du Comité National Polonais, 1920.

Gelberg L., *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, t. II, Warszawa, PWN, 1958.

Kumaniecki K.W., *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Kraków – Warszawa, Nakładem Księgarni J. Czerneckiego, 1920.

Podleski F., *Układy pokojowe w Brześciu Litewskim 1918*, Żelibory, Dom Książki Polskiej, 1933.

Powstanie II Rzeczypospolitej 1866-1925. Wybór dokumentów 1866-1925, pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka, Warszawa, LSW, 1984.

Sierpowski S., *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego, t. I: 1917-1926*, Poznań Wydawnictwo Naukowe UAM, 1989.

Берестейський мир. З нагоди 10-тих роковин 9 II 1918 – 9 II 1928 р. Спомини та матеріали, wstęp i oprac. I. Кедрин, Львів – Київ, „Červona Kalyna”, 1928.

Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50 рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах, t. I: *1939–1945 рр.*, Львів, NANU, National Academy of Sciences of Ukraine, 1996.

Документы внешней политики СССР, t I: *7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г.*, Москва, Государственное издательство политической литературы, 1957.

Wspomnienia

Czernin O., *In the World War*, New York – London, Harper & Brothers Publishers, 1920.

Hoffmann M., *Wspomnienia* („*Wojna wśród niewyzyskanych sposobności*”), tłum. W. Bałaban, Warszawa, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1925.

Hoffmann M., *Wspomnienia. Wojna wśród niewyzyskanych sposobności*, Oświęcim, Napoleon V, 2013.

Ludendorff E., *Moje wojenne wspomnienia, Cz. 3: sierpień 1917 – październik 1918*, Warszawa, Tetragon, 2017.

Ludendorff E., *Ze wspomnień wojennych generała Ludendorffa*, Warszawa, 1922.
L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1930.

Informatory

Kolańczuk A., *Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny*, Przemyśl, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2009.

Prasa

„Gazeta Lwowska”, 1918 r.

„Głos Narodu”, 1917 r.

„Kurier galicyjski” 2012 r.

„Monitor Polski”, 1918 r.

„Naprzód”, 1918 r.

„Nowa Reforma”, 1918 r.

„Ojczyzna i postęp. Z dokumentów chwili”, 1918 r.

Opracowania

Aksamitek S., *General Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice, Wydawnictwo „Śląsk”, 1989.

Batowski H., *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1982.

Baumgart W., *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Wien – München, R. Oldenbourg Verlag, 1966.

Bazyłow L., *Odrodzenie sprawy polskiej w kraju i na świecie (1900-1918)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. III: 1795-1918, pod red. L. Bazyłowa, Warszawa, KiW, 1982.

Bazyłow L., Wieczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Wrocław, Ossolineum, 2005.

Biegański S., *Tajny układ między Austro-Węgrami a Ukrainą z 8 lutego 1918 r.*, t. XII, Nowy Jork – Londyn, „Niepodległość”, 1979.

Binder H., *Ukraińskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie Posłów, 1879-1918*, [w:] *Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX-XXI wiek*, pod red. J. Mokłaka, Kraków, Historia Iagellonica, 2006.

Buszko J., *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1996.

Chlebowczyk J., *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu*, Warszawa, PWN, 1988.

Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław, Ossolineum, 1979.

- Czerep S., *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa, Wydawnictwo „Bellona”, 1991.
- Dubacki L., *Bobiński Stanisław*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1: A-D, Warszawa, KiW, 1978.
- Essen A., *Syberyjska anabaza Legionu Czechosłowackiego 1917/1918-1920*, [w:] *Wielki przełom. Konflikty zbrojne i przemiany wojskowości 1912-1923*, pod red. M. Baczkowskiego, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2018, ss. 139-152.
- Grosfeld L., *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej*, Warszawa, PWN, 1962.
- Grünberg K., Sprengel B., *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X-XX wieku*, Warszawa, KiW, 2005.
- Hass L., *Dni wielkości: o masonerii rosyjskiej początku XX wieku*, „Ars Regia”, nr 4-5/1-2 (9-10), 1995-1996.
- Hawryluk J., *Brzeski traktat pokojowy w 1918 roku między Ukrainą a Państwami Centralnymi i problem Podlasia*, pod red. R. Łuznego i W. Mokrego, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. I-II, 1992-1993.
- Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 1: *Od narodzin do wielkości 1917-1939*, Poznań, Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2016.
- Historia dyplomacji 1914-1939*, t. III, Warszawa, KiW, 1975.
- Hołubko W., Lityński A., *Na gruzach imperium. Ukraina po upadku cesarstwa rosyjskiego: od rewolucji lutowej 1917 do traktatu brzeskiego 1918*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXIX (2017), z. 1.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000.
- A. Janowski, *Chelmszczyzna*, Lublin, Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1918.
- Jarnecki M., Kołakowski P., „*Ukraiński Piemont*”. *Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*, Warszawa, OW Rytm, 2017.
- Kozłowski A., *Rosja wyparta z Europy. Geopolityka granicy pokoju brzeskiego 1918 r.*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001.
- Kucharczyk G., *Niemieckie „porządki na Wschodzie” (wizje i próby ich realizacji). Pierwsza i druga niemiecka okupacja na ziemiach Rzeczypospolitej w XX wieku w perspektywie porównawczej*, [w:] *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914-1918*, pod red. G. Kucharczyka, Warszawa, IH PAN, 2019.
- Lewandowski J., *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914-1918*, Warszawa, PWN, 1980.
- Litwin-Lewandowska D., *O polską rację stanu w Austrii. Polacy w życiu politycznym Austrii w okresie monarchii dualistycznej (1867-1918)*, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2008.
- Łazuga W., *Kalkulować... Polacy na szczytach c.k. monarchii*, Poznań, Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2013.

- Magocsi P.R., *Historia Ukrainy. Ziemia i ludzie*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2017.
- Materski W., *Kaukaz w polityce międzynarodowej 1917-1921*, [w:] *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918-1940)*, pod red. M. Kornata, Warszawa, Wydawnictwo Adam Marszałek, IH PAN, 2012.
- Mędrzecki W., *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa, DiG, 2000.
- Michaluk D., *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń, Wydawnictwo UMK, 2010.
- Mikietyński P., *General Stanisław hrabia Szeptycki. Między Habsburgami a Rzeczpospolitą (okres 1867-1918)*, Kraków, Historia Jagellonica, 1999.
- Olszewski P., *Polityka państw ententy wobec Zakaukazia w latach 1918-1921*, Piotrków Trybunalski, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej, 2001.
- Orłowski M., *General Józef Haller 1873-1960*, Kraków, Wydawnictwo Arcana, 2007.
- Pajewski J., „Mittleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań, Instytut Zachodni, 1959.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Warszawa, PWN, 1991.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa, PWN, 1994.
- Pisuliński J., *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów, Libra PL Sp. z oo., 2017.
- Pisuliński J., *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów, Libra PL Sp. z oo., 2017.
- Pułaski M., *System wersalski – geneza i charakter*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”, Kraków 1989, z. 128, „Prace Historyczne” XIV, ss. 7-37.
- Riasanowvsky N.V., Steinberg M.D., *Historia Rosji*, Kraków, Wydawnictwo UJ, 2009.
- Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław, Ossolineum, 2001.
- Sibora J., *Dyplomacja polska w I wojnie światowej*, Warszawa, PISM, 2013.
- Snyder T., *Czerwony książę*, Warszawa, Świat Książki, 2010.
- Szymczak D., *Sojusznicy i rywale, polityka i okupacja. Austro-Węgry i Rzesza Niemiecka w Królestwie Polskim w okresie I wojny światowej*, w: *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914-1918*, pod red. G. Kucharczyka, Warszawa 2019, IH PAN, ss. 135-291.
- Volkman H.E., *Die Deutsche Baltikumpolitik zwischen Brest-Litowsk und Compiegne. Ein Beitrag zur „Kriegszieldiskussion”*, Köln – Wien, Böhlau Verlag, 1970.

- Wasilewski L., *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*, Warszawa, Ukraiński Instytut Naukowy, 1934.
- Wheeler-Bennett J.W., *Brest-Litovsk. The Forgotten Peace. March 1918*, London, Macmillan, 1938.
- Wojstomski S.W., *Traktat brzeski a Polska. Sprawa polska w pertraktacjach pokojowych w Brześciu Litewskim pomiędzy Czwórprzymierzem a Rosją Sowiecką i Ukrainą*, Londyn, Polska Fundacja Kulturalna, 1969.
- Wrzyszczyk A., *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 1997.
- Zajączkowski M., *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944-1950*, Lublin – Warszawa, ISP PAN, 2016.
- Zajączkowski M., *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944*, Lublin – Warszawa, ISP PAN, 2015.
- Zgórniak M., *1914-1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1987.
- Zgórniak M., *Ukraina Zakarpacka 1938-1939*, w: *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzyciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28-30 maja 1990*, pod red. M. Pułaskiego. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne”, z. 103, Kraków 1993, ss. 155-162.
- Попик С., *Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни*, Київ – Чернівці, „Золоті литаври”, 1999.
- Фельштинский Ю., *Крушение мировой революции. Очерк первый: Брестский мир. Октябрь 1917 – ноябрь 1918*, London, Overseas Publications Interchange Ltd, 1991.
- Чубарьян А.О., *Брестский мир*, Москва, Издательство „Наука”, 1964.

Netografia

- http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chicherin_gv00.php [dostęp: 29.01.2020].
- <http://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/adr/getPPN/133544036/> [dostęp: 05.02.2020].
- http://www.hrono.ru/biograf/bio_l/lomov_oppokov.php [dostęp: 05.02.2020].
- <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?AddButton=pages\B\R\Brest6LitovskPeaceTreatyof.htm> [dostęp: 27.01.2020]
- <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?page=3&ffpath=pages%5C-B%5CR%5CBrest6LitovskPeaceTreatyof.htm#linksaddress> [dostęp: 28.01.2020].

References

- Berestejs'kij mir. Z nagodi 10-tih rokovin 9 II 1918 – 9 II 1928 r. Spomini ta materijali* [The Peace of Brest. On the Occasion of the 10th Anniversary 9 II 1918 – 9 II 1928. Memoires], I. Kedrin Ed., L'viv – Kiiv, „Červona Kalyna”, 1928.
- Chubar'jan A.O., *Brestskij mir* [The Peace of Brest], Moskva, Izdatel'stvo „Nauka”, 1964.
- Deportacii. Zahidni zemli Ukraïni kincja 30-h – pochatku 50 rr. Dokumenti, materialy, spogadi u tr'oh tomah*, t. I: 1939 – 1945 rr. [Deportations. The Western Lands of the Ukraine in the Late 30s - Early 50s. Documents, Materials, Memoirs in Three Volumes, Vol. I: 1939 – 1945], L'viv, NANU, National Academy of Sciences of Ukraine, 1996.
- Dokumenty vneshnej politiki SSSR, t I: 7 nojabrja 1917 g. – 31 dekabrja 1918 g.* [The Documents of the USSR Foreign Policy, Vol. I: November 7, 1917 – December 31, 1918], Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1957.
- Fel'shtinskij Ju., *Krushenie mirovoj revoljucii. Ocherk pervyj: Brestskij mir. Oktjabr' 1917 – nojabr' 1918* [The Collapse of the World Revolution. The First Essay: The Peace of Brest. October 1917 – November 1918], London 1991, Overseas Publications Interchange Ltd.
- Popik S., *Ukraïnci v Avstriï 1914-1918. Avstrijs'ka politika v Ukraïns'komu pitanni periodu Velikoï vijni* [The Ukrainians in Austria in 1914-1918. The Austrian Policy on the Ukrainian Question during the Great War], Kiiv – Chernivci, „Zoloti litavri”, 1999.